TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

B.Annanepesow

“Binagärlik taslamasynyň sosial we ekologiki esaslary”

Hünäri: Binagär

Aşgabat 2010

Kitap iki bölümden ybarat:

Bölüm 1.
Binagärlik taslamasynyň sosial esaslary.

Bölüm 2
Binagärlik taslamasynyň ekologiki esaslary.

Bölüm 1. Binagärlik taslamasynyň sosial esaslary.

Binagärlik we şähergurluşyk taslamalary elmydama jemgyýetiň durmuşy bilen baglanşykly bolan material – giňişikleri düzme, ýaşajylar üçin mylaýym bolan durmuş giňişlikleri döretmek we olaryň hillerini gowlama. Bu ýerde esasy maksat talyplara öwretmeli, ýagny binagärlik bilen jemgyýetiň arasyndaky ýüze çykýan sepleşikleri, olaryň prinsiplerini we esasy düşünjelerini; binagärlik we binagäriň döredijilik işlerine sosial tarapdan uly üns berilýändigine we onuň ýokary derejede ähmiýetiniň barlygyna.

Talyplar üçin bu ýerde sosialogiýanyň umumy düşünjelerini öwretmeli (umumy nazaryýet, ýöriteleşdirilen nazaryýet we goşmaça ylmy-barlag işleri. Biziň garaşsyzlyk ýurdumyzda binagärlik taslamalarynyň nähili esaslary bolmaly, olary nähili durmuşa geçirmek ýagdaýlary öwrenmek. Täzeden döredilýän jaýlaryň we şähergurluşyk kompleksleriniň Saparmyrat Türkmenbaşynyň sosial maksatnamasyna laýyklykda ýäze çykýan köp dürli özgerişleri durmuşa geçirmek iň uly esaslaryň biri bolup durýar. Türkmenistanyň esasy kitaby – Ruhnama we onuň sosial taýdan täsirlerini gelejekki ýaş binagärlere öwretmek möhüm meseledir. Ruhnamanyň maksatlaryny talyplara berjaý etme pikirleri we ussulary uýgunlatma – bu häzirki zaman türkmen binagärçiligiň düýbini tutmakdan ybarat bolýar. Bu ýerde sosial diýilende tehnika ykdysadyýetiň we çeperçiligiň düýplerine birligini, olaryň bitewi ulgamdygyny öwretmekden ybaratdyr.

Bölüm 2. Binagärlik taslamasynyň ekologiki esaslary.

KItabyň maksady – talyplara binagärlik taslamasyny düzülende sosial problemalaryny çözmeklige gönderme, hem – de ilatyň, maşgalanyň we aýry – aýry şahsyýetiň isleglerini anyklamada taslamadan öň geçirilýän gözleg işlerinde zerur bolan bilimi weusullary bilen türgenleşdirme; we olary taslama çözgüdinde ullanmany döretmek.

Kitabyň meseleleri – sosialogiki we binagärlik bilimleriniň arasynda bolýan sepleşikleriň nazaryýet esaslary bilen tanyşdyrma;
- Taslamadan öňki we taslama işlerinde, ylmy işleri şähergurluşyk sosiologiýasynda geçirilýän esasy bölümleriň-şäheriň sosialogiýasy, hyzmatyň sosiologiýasy, mazmunyny we ugurlary bilen tanyşdyrma we beýan etmek hem – de ilatyň giňişlikdäki bolýan psihologiki gylyklaryny we olaryň binagärlik guramasynyň usullarynda çözülişini görkezme;
- Gutarnykly mysallarda binagärlik çözgüdiniň we sosial işleriniň özara

sepleşikliligini, hem – de binagäriň öz kärini doly ýerine ýetirmeklide oňarmadyk işiniň soňynyň ýalňyşyny;
- Taslamada öň geçirilýän sosiologiki ylmy – gözleg işleriniň mazmuny we usullary bilen, ylmy – gözleg işleri geçirmekde gerek bolan sosialogiki – demografiýa maglumatlary saýlap almany we olary ýygnamany düşündirmek, hem-de binagärlik – sosiologiki işleri anket üsti bilen geçirmäni; binagärlik obýektleriň sosial – funksional ylmy – gözleg işlerini geçiriş usullaryny öwretmek.

Giriş

Binagärligiň we şähergurluşygyň obýektleri:
- jaýlar we desgalar şäherler, obalar we otrumly ýerler – bularyň hemmesi adamlaryň durmuşy üçin gurnalyp, her bir döwürde ilatyň islegine laýyklykda gurnalýar we jemgyýetiň material taýdan düýplerini tutýar. Bu işlerde binagärligiň sosial esaslary uly orny eýeleýär.

Sosial diýilende onyň iki ähmiýeti bar. Birinjiden, bu adamlaryň özara gatnaşyklaryny häsiýetlendirip ynsanlaryň birleşmegini gurnaýar: sosial sfera, sosial infrastrukturalar, jemgyýetiň ösmegine sosial (adamlaryň) täsirler. Ikinjiden bolsa sosial diýilende giňişleýin garaýyş hökmünde göz öňünde tutulýar. Bu pursatda sosial jemgyýetiň hemme taraplaýyn häsiýetlendirýär: ykdysadyýet, syýasat, etiki we başgalar.

Binagärlik we şähergurluşyk jemgyýeti guramada töweregi düzüji hökmünde ýüze çykyp, olar sosial prosessleri we aragatnaşyklary döredýär. Sosiologiýa – jemgyýet barada we onuň köp görnüş guramalaryny we ösüşini häsiýetlendirýär. Binagärligiň sosiologiýasy umumy sosiologiýanyň bir şahasy bolup, ol adamlaryň ýaşaýan ýeriniň düzüminiň sosial tarapdan garaýyşyny döredip sosial – binagärlik ylmy-gözleg işleriniň hem esaslary bolýar. Ýagny, ýaşaýyş öýleriň, önümçilik komplekleriň, jemgyýetçilik merkezleriň we ş.m. özara garaýyşlaryny, çeperçiligini aňladýar hem-de binagärlik taslamalaryň belli bir esaslaryna girýär. XIX – XX sepgidinde şähergurluşyk dersi ýüze çykyp şäherleriň funksional – planlaşdyryş tarapdan ýeke-bir bütewi organizmdygyny birinji gezek kesgitlenýär. 1920-nji ýylda bolsa territorial taslamasy emele gelýär we şondan şäheriň baş plany daşyndaky gurşap alýan region bilen sepleşikli taslama geçýär. Geljekki durmuş töweregiň taslama modellerini işläp çykarýarlar. Ylym-tehniki işleriniň öňde baryjy ýollaryny taslamada ullanylýar. Ynsanlaryň taslamada ähmiýetiniň köpelmegi bilen jemgyýetiň ösmegine taslamada täze nukdaýnazarlaryň orny uly bolup köp zatlar taslamada kompleksleýin çözülmäni ugrukdyrylýar. Bu ýagdaýda milli taryhy-medeni miraslaryň ähmiýeti hem örän wajyp meselä öwrülýär. Milli duýgular öňe sürülýär. Şol sebäpli hem 1920-30-njy ýyllarda binagärlikde “durmuşgurujy” ugur döräp täze nazaryýetler sezewar bolýar (Le Korbüzýe we W.Gropiusyň işleri: “Luçezar şäher” , “Häzirki zaman binagärligiň prinsipleri” ; Bauhaz we başgalar. Söwetler döwründe binagärligiň ösmegine sosial tarapdan deň garaýyşlygyň esaslarynda äň edip adamlaryň durmuşynda har dürli görnüşleri ýok etmäge göreşilýär. Milli we regional tarapdan durmuş tapawutlylykda düýpden aýyrmaga çalyşylýar. Sosial deňlik edil sosial tarapdan bir syhlylyk düşünjä gelinipdir. Bu bolsa adamlaryň durmuş taýdan ýagdaýlary gowlanmaga başga netije döreýär: durmuş ýagdaýynyň hilleriniň köpelmegi, durmuşyň obrazlaryň üýtgemegi, islegleriň we gyzyklanylýan höwesleriň her bir sosial toplumda, milletde we aýry-aýry regionlarda özbaşdaklyga öwrülmegine we aýratynlygyny häsiýetlendirip bilinmedi.Häzirki zaman şähergurluşygynda esasy uguryň biri – ekologiki usuly, ýagny adam, adamyň

töweregi gurnama, adam edil merkezi obýekt hökmünde äň edip taslamanyň iň wajyp esaslary bolýar.

Binagärlik taslamasynyň sosial esaslaryna girýän maglumatlar binagärlik töweregi döretmegi, jaýlaryň binagärlik töweregi döretmegi, jaýlaryň binagärlik görnüşlerini, funksional tarapdan şäherlerde we obalarda durmuşda amatly zonalary, merkezleri we ş.m. işleri geçirmek üçin ullanylýar.

Ilatyň sany, köpekmegi sosial toparlar, maşgala sany we olaryň ululygy-kiçiligi, hünärmen toparlar bularyň hemmesi binagärler doly öwrenmek we bilmeli. Sebäbi geljegi gurnamakda, aýratyn-aýratyn görnüşli töweregi, binalary döretmekde ýaşaýan adamlaryň islegleri, talaplary iň zerur mesele.

Binagärligiň sosial esaslary taslamanyň hemme derejelerine täsir edip her bir deňlemesinde özbaşdak ähmiýeti bar.

Binagärlik taslamanyň iň ýokary orunda –

- ýurtda ilatyň ýerleşişi we onuň gelejegini kesgitleme: ilatyň umumy sany, işçi güýçleriň ýurduň territoriýasynda ýarleşişi, adamlary iş bilen üpjün etmek (zanýatost),şäher ilatynyň umumy sany, onuň ösüşi we başgalar.
- ikinji orunda – territorial palnlaşdyrma, bu taslama esasanam welaýatlaryň çäriýeklerinde äň edilýär.
- üjinji orunda – şäheriň baş meýilnamasyna degişli: şäheriň ilaty, önümçilik kärhanalarynyň hünärmenleri we ş.m.
- dördünji orunda – aýgytlandyryjy planlaşdyryşyň taslamasy (proekt detalnoý planirowki PDP).

Bu orunlaryň hemmesinde sosial – demokrariki tarapdan adamlaryň jemgyýetiň we ilatyň başga bölekleriniň ähmiýeti üçin maglumatlary işläp çykarylýar.

Türkmenistanyň ilaty.

Häzirki zamanda dünýä halky 6,5 mlard adama golaý. Olaryň ýerleşişinde köp aýratynlyklar bar.
Äpet, uly, orta we kiçi şäherlerde ýerleşýän ilatlar her bir şäher özbaşdak hem bolsa, olar özara sepleşiklidirler. XX asyryň soňunda we täze asyryň başynda köpülenç äpet uly we uly şäherleriň aglomerasiýasy emele gelip uly giňişlikleriniň içinde sosial tarapdan deňlik dereje döräp başlady.

Türkmenistanyň şäher ilaty we olaryň binagärlik meseleleri

1. Türkmenistanyň ilaty we häsiýetlendirme
2. Ilatyň demografiki aýratynlyklary
3. Maşgala we olara degişli bolan teklipler

Häzirki wagtda ilatyň sanyny kesgitlemezden halk hojalygynyň hiç bir pudagyny, aýratynam sisial ösüşi planlaşdyrmak we ösdürmek mümkin däldir. Ilatyň sany we onuň düzümi hemişe üýtgäp durýar. Mälim bolan taryhy – geografiki edebiýatlar hasbat maglumatlary, katografiki materiallara görä 1865-1990 – nji ýyllaryň dowamynda Türkmenistanyň häzirki çäklerinden ilatyň köpelişini öwrendik. Birinji usul ilat ýazgysyny geçirmek bilen: ikinji usul bolsa her ýyl ilatyň köpelişini hasaplamak arkaly kesgitlemekdir.

Biziň ýurdumyzda şol usularyň ikisi hem giňden peýdalanylýar. Ilat bilen baglanyşykly san maglumatlary, döwlet hasabat komitetinde jemlenendir. Ilat ýazgylary hemişe Türkmenbaşy aýynda geçirilýär. 1929-njy ýylda ilat ýazgysyny Bitaraplyk aýyň 17-de geçirildi. 1939-njy ýylda Türkmenbaşy aýynyň 17-de;
1959-njy ýylda Türkmenbaşy aýynyň 15-de ; 1970-nji ýylda Türkmenbaşy aýynyň 15-de; 1979-njy ýylda Türkmenbaşy aýynyň 17-de; 1989-njy ýylda Türkmenbaşy aýynyň 17-degeçerildi. Onuň ilat ýazgysyny maglumatlaryny bir ýyllyk, bäş ýyllyk, uzak möhletleýin planlar düzülende giňden peýdalanylýar. Çünki, jemgiýetiň öňe gidişi adamalara baglydyr. Biziň günlerimizden adam faktorynyň roly has hem ýokarlanyp, ol üýtgedip gurmak işleriniň aýgytlaýjy güýjine öwrüldi. Indi Türkmenistanyň ilatynyň sanynyň artyşyna göz aýlalyň:

<u>Türkmenisatanyň ilatynyň sanynyň artyşy</u>

Ýyllar	**Ilatyň sany /müň adam/**	**Öňki ýyla garanyňda Sanynyň artyşy ýa-da kemelişi /+ -/**
1865	637	__

1897	750	+113
1913	1042	+292
1917	1036	-6
1920	837	-199
1926	998	+161
1939	1052	+254
1959	1516	+264
1970	2159	+643
1979	2759	+600
1989	3523	+764
1965-1989		+2886

Türkmenistanyň ilatynyň köpelişinde demokrafik faktoryň roly

Demografiýa sözi grek sözi bolup “demos” – halk, adam weeriň we ş.– ýazmak, öwrenmek diýmekdir. Dremografiýa ilaty, halky öwrenýän ylymdyr. Demografiýa ylmy halkyň doglyş, ýögalyş, tebigy köpeliş, nikalaşmak we nika bozmak işlerini, ilatyň ýaş, jynsy dümlerini, maşgala gurluşyny, zähmet gorlarynyň emele gelişini, ilatyň sanynyň sosial ösüşine edýän täsirini, adamlaryň ömrüniň uzaklygyny, ilatyň migrasiýasyny öwrenýär.

Ilatyň sanynyň artyşyny artyşynda esasy rol dogluş, ýögalyş we tebigy köpeliş işlerinede degişlidir.

Ilatyň dogluşy – biologiýa we sosial hadysa bolup ol ilatyň köpelişiniň esasy çeşmesidir. Halkara kabul edilen koefisentinde laýyklykda, doglyş her 1000 adama düşýäni bilen hasaplanylýan we promillerde /$^0/_{00}$/ aňladylýar. Bu koefisent doglanlaryň, ýogaolanlaryň, tebigy köpelişiniň sanyny ilatyň ortaça, bir ýyldaky sanyny bölmek bilen hasaplanylýar. Has düşnükli bolmagy üçin şeýle mysala ýüzlenildi. 1987-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-ne Türkmenistanyň ilaty 3361 müň adam bolan bolsa, ilatyň sany 1988-nji ýylda Türkmenbaşy aýynyň 1-da 3420müň adama ýetdi. 1988 – nji ýylda doglanlaryň sany 125887 adam, şu görkezijileriň netijesinde dogluş koefisenti gelip çykýar

$$\text{DK} = \frac{125897}{/3361 + 3420/} 1000 = 36^0 /_{00}$$

Şeýlelikde, dogluş koefisenti 36 promillä deňdir. Türkmenistan ilatyň dogluş derejesi boýunça Söwet Soýuzynda iň öňdäki orunlaryň birini eýeleýär ýa-da başgaça aýdanyňda, umumysoýuz derejesinde 2 esse ýokarydyr.

Türkmenistanyň ilatynyň dogluş ýogalyş hem-de tebigy köpeliş derejesiniň / 1000 adama düşýäni hasabynda / koýefisenti

Tablisada görnüşi ýaly, Türkmenistanda ilatyň dogluş derejesi üýtgewsiz bir ýagdaýda saklanyp gelýär /$36^0/_{00}$/. Bu bolsa gelejekde Türkmenistanyň ilatynyň yzygiderli köpeljegini görkezýär.

Ilatyň ýogalyş prosesi ykdysady, sosial, ekologiki faktorlar bilen baglanyşyklydyr. Her ösen jemgiýet öz halkyň saglygy ugrunda göreşip, onuň ýogalyş derejesiniň ýyl-ýyldan azalmagyny gazanýar. Ine şeýle amatly ýagdaýda Türkmenistanyň şertlerinde hem görmek bolar. 1940-1988-nji ýyllaryň arasynda ýurtda ilatyň ýogalyş derejesi essä golaý azaldy.

Emma Türkmenistanyň çaga ölümi örän ýokary derejede bolmagyna galýar. Bu gaty guwandyryjy faktdyr.

Ilatyň tebigy köpelişi – doglanlar bilen ýogalanlaryň arasyndaky tapawut bolup, ol ilatyň köpelişiniň esasy görkezijisidir. Türkmenistanda indi köp ýyllaryň dowamynda ilatyň tebigy köpelişi 26-28% - de saklanyp gelýär. Ýakyn geljekde hem şu derejede bolmagy ähtimaldyr. Türkmenistanda ortaça ýyllyk köpelişiniň 3%-de gölaýy düşýär.

Türkmenistanyň ilatynyň milli – etniki düzümi

Türkmenistanyň köp milleti bolup, bu ýerde 100-de gowrak halklaryň wekilleri ýaşaýar. Olar türkmenler, ruslar, özbekler, gazaklar, tatarlar, azyrbeýjanlar, ermeniler, buluçlar, beloruslar, täjikler, nemesler, kürtler, eýranlylar, maldawanlylar, başgyrtlar, täjikler, koreýlar, uýgurlar, bolgarlar, rumynlar we beýlekilerdir.

Ilat ýazuwlarynyň maglumatlaryna görä, respublikada ýaşaýan türkmenleriň sany 3.5 esse köpeldi eger-de 1926-njy ýylda Türkmenistanda ýaşaýan türkmenleriň sany 720 müň adam bolan bolsa, olaryň sany 1989-njy ýylda 2 million 536 müň adama barabardyr. Türkmenistanyň ilatynda türkmenleriň umumy tutýan orny 61% bolanlygyndan 1959-njy ýylda 72% - e çenli 1989-njy ýylda artdy. Türkmenleriň udel sanynyň agramynyň artmagy, olaryň tebigy köpelişiniň örän ýokary derejedeligi bilen düşümdirýär.

Türkmenistanyň ilatynyň geografik ýerleşişi.

Ilatyň geografik ýerleşişi diýen düşünjäni giň manysy bolup, ilatyň terretoriýa boýunça ýaýraýşyny, gürligini, şäher we oba ilatly nokatlaryň arasyndaky paýlanyşy, ilatly ýerleriň bitewi ulgamynyň emele geliş prblemalaryny öwrenýär. Ilatyň ýerleşişini territoriýanyň hojalyk taýdan özleşdiriliş derejesine laýyklykda wagt we giňişlik boýunça yzygiderli üýtgäp durýar.

Ilatyň gürlügi belli bir territoriýada ýaşaýan ilatyň umumy şol ýeriň mneýdanyna paýlamak bilen bilen kesgitlemek we şu formulada aňladylýar: $И_г = \frac{У_и}{У_м}$ ($И_г$ – ilatyň gürligi, $У_и$ – umumy ilat, $У_м$ – umumy meýdan). Ilatyň gürlügi 1 kw. km. Düşýän adam sany bilen kesgitlenýär. Türkmenistan ortça 1989-njy ý. 1 kw. km. Ýere adamdan düşýär. Türkmenistanda ilatyň gürlügine we ýerleşişine täsir edýän köp sanly faktorlaryň has möhümli şu aşakdakylardyr:

1. Türkmenistanyň territoriýasynyň ulugly /488, 1 müň kw. km./ we ilatyň sanynyň örän azlygy /3.5 mln. adam/;

2. Türkmenistanyň territoriýasynyň köp bölegini /350 müň kw. km./ Garagum çölüniň tutmagy, ilatly nokatlarynyň ýerleşmegini örän uly täsir edýär. Çölde ýaşýyş çylşyrymly şertlerde bolup ilatyň ýaşap biljek arealaryny çäklendirýär.

3. Türkmenistanyň territoriýasynyň ep-esli bölegi işjeň zolakda ýerleşýär. Bu ýagdaýda bolsa gurulýan desgalaryň, jaýlaryň özüne düşýän bahasynyň

ýokarlanmagyna alyp barýar. Eger-de gurulýan jaýlar güýçli ýer titremä /10 bala çenli/ durnukly bolmasa, onda uly heläkçiige duçar eder.

4. Ilatyň gürlügine we ilatly nokatlaryň ýerleşişine täsir edýän şertleriň biri hem territoriýanyň özleşdiriliş derejesidir. Garagum derýa zolaklarynda täze özleşdirilen massiwlerden köp sanly ilatly nokatlar döredi.

5. Ilatyň ýerleşişine güýçli täsir edýär şertleriň biri hem ulag we ykdysady gatnaşyklar bolup durýar. Ilatly nokat daşary dünýäden üzňe, hiç bir gatnaşyksyz bolup bilmez. Ilatyň ýaşaýşy üçin hökman beýleki ilatly nokatlar bilen özara üznüksiz aragatnaşygy bolmalydyr. Bu gatnaşyklar ulag kömegi bilen amala aşyrylýar. Türkmenistanyň /1989/ demir ýollaryň 2120 km-i, awtomobil ýollaryň 1340 km-i içerki suw /derýa/ ýollaryň 990 km-i howa, trubogeçirijileriň, telefon, tewizion, radio şertleri şu maksatlar üçin ulanylýar.

6. Ilatly nokatlar ýerleşdirilende ýerden tygşytly peýdalanmaga uly üns bermeli. Türkmenistanyň Ministrler Sowetiniň 1987-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 27-däki kararyna laýyklykdaky, 1 ga sürülýän ýer oba hojalyk däl maksatlary üçin peýdalanyldsa, oba hojalyk önümçiligine 61 müň 320 manat zyýan ýetirilýär. Eger-de 1 ga. tarp ýer peýdalanylsa, onda ýitgi 8 müň 400 manat bolar. Şu hasaplamalary göz öňünde tutyp, döredilen ilatly nokatlar üçin tarp ýerleri bölüp bermek ykdysady nukdaý nazardan peýdaly bolardy.

7. Ilatyň ýerleşişinde suw gorlarynyň geografik ýaýraýşy hem-de ilatly nokatlaryň suw bilen üpçünçilik derejesi uly ähmiýete eýedir. Türkmenistanyň ilatly nokatlaryň aglabasy derýalaryň jülgelerinde, kanallaryň ýakasynda, çöllük zolaklarda guýylaryň töwereginde ýerleşipdir. Häzir Türkmenistanyň territoriýasynyň diňe 7% - de ilat ýaşap, olaryň köp bölegi oazislere degişlidir. Ilatyň ýaşaýşyndaky we onuň hojalyk işindäki suw gorlarynyň ähmiýetine aşakdaky normatiw materiallardan göz ýetirmek bolar. Gowaça meýdany üçin 1 ga ýere ortaça 9.5 müň kub suw, oba ilatly nokatlarda her jan başyna 1 gije – gündiziň dowamynda 125-300 litr, şäher ilatyň her birine bolsa 300-500 litr suw harç edilmelidir.

8. Ilatly nokatlaryň ýerleşişi we gürüligi taryhy-geografik şertler bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistanda aýry-aýry territoriýalar ilatyň gadymdan ýaşap gelen öýleridir. Geçirilen gazuw-agtaryş barlaglara görä, taryhy – binagärlik ýadygärlikleri türkmenleriň asyrlar boýy ýaşan ýerleriniň üýtgeýşiniň şaýadydyr. Häzirki oazislerdäki ilatly nokatlar ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda emele gelipdir. Umuman, Türkmenistanyň taryhy belli bir derejede ilatynyň ýerleşişiniň özgerişi bilen baglydyr.

9. Ilatly nokatlar ýerleşdirilende sanitar – gigiýeniki, ekologiki normalaryň talabalaýyklygy göz öňünde tutulmalydyr. Aýratyn hem ýerleriň öwüsýän ugurlary, açyk we bulutly günleriň sany, ýerasty suwlaryň derejesi, ýerýüzüniň şekili, agyz suwuň hili, gün radiasiýasy, gök agaçlar tutýan meýdany, eroziýa hadysalary hasaba alynmalydyr. Ýokardaky şertleri hemmesi ilatyň gürlügi täsir edýär.

Türkmenistanyň welaýatlarynda ilatyň sany we onuň gürlügi

/1989-njy ýylyň ilat ýazuwynyň maglumatlary esasynda düzüldi/

Oblastlar	Meýdany /müň kw. km/	Ilatyň sany /müň adam/	Ilatyň gürlügi /kw. km. 1 adam/
Respublikan tabynlygyndaky etraplar we şäherler	95.4	928.2	9.7
Mary welaýaty	86.8	814.1	9.4
Daşoguz welaýaty	73.6	698.1	9.4
Lebap welaýaty	93.8	734.4	8.0
Balkan welaýaty	138.5	357.2	2.6
Ýurt boýunça	488.1	3533.9	7.2

Ilatyň gürlügi oazislerde ýurduň ortaça derejesinden onlarça esse ýokarydyr. Türkmenistanda ilat ýaşaýan ähli territoriýa takmynan 34 müň kw. km. bolup, onda ilatyň gürlüligi 1 kw. km. 100 adamdan hem köpdür.

Türkmenistanyň şäher ilaty, şäherleri we şäher görnüşli şäherçeler

Türkmenistanyň şäher ilaty. Islendik ýurduň senagaty, industriýasy şäher ilatynyň artmagyna alyp barýar. Türkmenistanda ozal şäherleriň ilaty umumy ilatyň sanynda ujypsyz orun tutan bolsa, häzirki wagtda 47% - e çenli artdy. Şäherleriň sany we olarda ýaşaýan ilatyň sany ep-esli köpeldi. Täze şäherleriň 14-si döredi. Şäherçeleriň sany 73-e ýetdi. 1989-njy ýylda Türkmenistanda 90 şäher we şäherçeler bolup, olarda 1 mln. 603 müň ilat ýaşaýardy.

Her bir ýurtda şäherleri döretmekligiň ýörite kabul edilen kanunlary bardyr. Türkmenistanda şäher statusyny alamak üçin ilatyň sany 5 müň adamdan gowrak bolup, olaryň 66% - i işçilerden we gullukçylardan / olaryň maşgalalaryny goşmak bilen / ybarat bolmaly. Şäherçe bolmak üçin bolsa ilatyň sany 2 müňden gowrak bolup, olaryň 66% - i işçiler we gullukçylar bolmaly. 1940-nji ýylda olar 11-e ýetdi, ýagny Daşoguz, Baýramaly, Tejen, Atamyrat, Serdar, Gazanjyk, Ýolöten, şäherleri döredildi. Beýik Watançylyk urşundan soň.

Türkmenistanyň şäherleri we şäherçeleri /1989-njy ýylyň ilat ýazuwy esasynda düzüldi

Welaýatlar	Şäherler we şäher görnüşli şäherçeler	Şäherler		Şäherçeler				Şäher ilatynyň jemi	Şäher ilatynyň tutýan orny % hasabynda
		Şäher	Ilaty	Ilat					
			müň adam	% hasa-bynda	Şäher görnüşli şäherçe	müň adam	% hasa-bynda		
Aşgabat şäheri	1	1	402.0	33.6				402.0	25.0
Balkan welaýaty	23	5	206.5	17.2	18	68.8	17.2	275.3	17.1
Mary welaýaty	20	4	157.1	13.1	16	65.2	16.0	222.3	13.8
Lebap welaýaty	23	4	225.1	18.8	19	96.8	23.7	321.9	20.0
Daşoguz welaýaty	9	2	133.2	11.2	7	86.2	21.1	224.9	14.0
Ýurdyň tabynly-gyndaky etraplar	15	2	71.9	6.1	13	90.1	22.0	162.0	10.1
Türkmenistan Boýunça	91	18	1195.8	100.0	73	407.1	100.0	1602.9	100.0

Türkmenistanda uly şäher toparyna ilatyň 100 müňden goragy / Aşgabat, Lebap, Daşoguz/ orta şäher toparyna, 50 müňden 100 müňe çenlisi/ Mary, Balkanabat, Türkmenbaşy, kiçi şäher toparyna 50müňe çenlisi /Baýramaly, Tejen, Atamyrat, Ýolöten, Serhetabat, Serdar, Gazanjyk, Çeleken, Köne-Ürgenç, Gowyrdak, Abadan, Seýdi/ degişlidir.

Şäherleri ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça paýtagt, welaýat, etrap merkezlerine, senagat, ulag, agrosenagat merkezleri we başgalar/bölmek bolar.

Türkmenistanyň şäherleriniň döredilen wagtlary we ilatyň sanynyň artyşy.

t/b	Şäherleriň atlary	Döredilen ýyly	Ilatyň sany / müň adam hasabynda/						
			1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989
1	Aşgabat	1881	19.4	51.6	126.9	169.9	253.1	312	401.0
2	Lebap	1886	2.3	13.9	51.0	66.1	96	140	161.0
3	Daşoguz	1924		3.9	14.6	37.9	63	84	111.4
4	Mary	1884	8.5	21.6	37.0	48.1	62	74	92.3
5	Türkmenbaşy	1869		10.0	20.9	39.2	49	53	58.8
6	Balkanabat	1946	-	-	-	32.9	55.6	71	86.3
7	Baýramaly	1935	-	-	19.5	24.1	32	37.3	43.8
8	Tejen	1925	-	1.7	9.3	16.1	26	31.6	40.2
9	Atamyrat	1925	-	8.7	10.6	11.8	14	15.5	19.7
10	Serdar	1935	-	-	15.4	16.2	22	27.1	33.4
11	Abadan	1963	-	-	-	6.3	16	21.5	31.6
12	Gowurdak	1990	-	-	-	-	-	-	22.2
13	Köne-Ürgenç	1985	-	-	-	9.0	15.7	17.7	21.8
14	Çeleken	1956	-	-	-	6.2	13	14.7	13.
15	Gazanjyk	1939	-	-	6.3	7.8	10	12.5	14.4
16	Serhetabat	1967	-	-	-	5	5	6.7	4.8
17	Ýolöten	1939	-	-	7.4	9.6	13	15.6	18.6
18	Seýdi	1990	-	-	-	-	-	-	11.0

Häzir Aşgabat ýurduň iň uly ykdysady, adminstratiw, syýasy medeniýet merkezidir. Şäheriň ilaty geçen 110 ýylyň dowamynda 35 esse köpeldi.

Aşgabadyň ilatynyň jynsy boýunça düzümi aýal – gyzlaryň sany 206 müň, erkekleriň sany 195 müň adamdyr. Aşgabat şäheriň territoriýasy onuň töweregindäki oba ilatly nokatly ilatlaryň hasabyna giňeldi. Ýaňy-ýakynda şähere Berzeňňi şäherçesi, Leningrad obasy /Garadamak obasy/ goşuldy. Pöwrüze şäher görnüşli şäherçe we Çüli dynç alyş ilatly nokatlaryň hem Aşgabat şäher Sowetiniň garamagyna degişlidir.

Ýyllar	Ilatyň sany /müň adam/
1897	8.5
1926	2.6

1939	37.0
1959	48.1
1970	60.0
1979	75.0
1989	92.3

Şäheriň ilaty geçe 100 ýylyň dowamynda 2 esseden gowrak köpelipdir. Häzir şäheriň ilatynyň aglabasy türkmenlerdir.

Mary şäheri senagat ulag, adminstratiw, medeniýet merkezleriniň biridir. Şäherde Türkmenistanda ýeke-täk kärhanalaryň birnaçesi, ýüň ýuwýan fabrik gön – teletin zawody, haly – ýüplük boýaýjy fabrik bardyr.

Türkmenabat şäheriniň ilatynyň sanynyň artyşy

Ýyllar	Ilatyň sany /müň adam/
1900	15.0
1926	14.0
1939	54.8
1959	66.1
1970	96.4
1979	140.0
1989	160.9

Türkmenabat şäherinde 132 millet ýaşaýar. Şäheriň döremeginde we ösmeginde uly orun eýeleýär.

Häzir Türkmenabat möhüm ulag nokadyna öwrüldi. Şäher Amyderýäniň kenarynda ýerleşip, 100 ýyl ozal hem derýa gämi gatnawly merkez bolupdyr.
1890 – nji ýylda Orta Aziýa gämiçiligi esaslandyryldy, biziň günlermizde-de Türkmenabat, Özbegistan, Täjigistan ýurtlary hem – de Öwganystan bilen gämi gatnawy bar.

Daşoguz şäheri 1924-nji ýylda döredildi. 1989-njy ýylyň ilat ýazuwy boýunça 111.600 adam ýaşaýar. Daşoguz şäheriniň ilaty 30 essä golaý artdy. 1926-njy ýylda şäheriň ilaty 3 900, 1933-nji ýylda 14 600, 1959-njy ýylda 37 900, 1970-nji ýylda 63 000, 1979-njy ýylda 34 000, 1989-njy ýylda 111 600 adama ýetdi. Daşoguz köp milletli şäherdir, ilatyň köp bölegi özbeklerdir we türkmenlerdir.

Türkmenbaşy şäheri 1869-njy ýylda esaslandyryldy. Ilaty 60 müň adam. Türkmenbaşy şäheriniň döremeginiň we ösmeginiň esasy şerti ulag bolup durýar. Şäher deňiz, demirýol, howa we awtomobil ulaglarynyň kesişýän nokadydyr.

Balkanabat 1946-njy ýylda şäher derejesini aldy, 1991-nji ýylda Türkmenbaşy aýyndan bäri Balkan welaýatynyň merkezi. Ilaty – 86 300 adamdyr /1989 ý./ şäheriň düýbi 30 – njy ýyllarda Günbatar Türkmenistanda – Balkan daglarynyň eteklerinde tutylan.

Baýramaly şäheri 1931-nji ýylda ýylda şäher derejesini aldy. 1989-njy ýylyň ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä, şäherde 44 müň adam ýaşaýar. Baýramaly

şäher Sowetine oba ilatly nokatlaryň 14-si girýär. Şolarda ýaşaýan ilatyň sany 12.5 müň adama barabar.
Ýolöten şäheri 1939-njy ýylda şäher derejesini aldy. Ilaty 18 600 adamdyr /1989 ý./. Ýolöten etrap merkezi bolup, Murgap derýasynyň suwaryş üçin şahalara bölünýän ýerinde ýerleşýär. Şäherde inçe süýümli pagtanyň tohumçylygy we seleksiýasy ylmy – barlag instituty we 1909-njy ýylda gurulan Ýolöten suw elktrik stansiýasy bar. Bu GES 80 ýyldan bäri elektrik energiýasyny öndürip gelýär. Bu stansiýa Hindiguş GES-i diýip hem atlandyrylýar we halk arasyndaky ady Taňrygazan diýip atlandyrylýan kanalyň Murgap derýasynda saka alýan ýerinde gurulandyr.

Abadan şäheri 1963-nji ýylda döredildi, ol Türkmenistanyň gurluşyk meteriallar öndürýän iň uly merkezdir. Ilaty 31 600 adam /1989ý./. Bu ýerde ýeke-täk sement zawody ýerleşipdir. Şonuň ýaly-da Abadan GRES-i gurluşyk materiallar kombinatynyň 3-si, karýer uprawleniýesi, haly kombinaty tomat-konserw zawody we beýleki kärhanalar bar.

Çeleken Hazar deňziniň gündogar kenarynda ýerleşýär. Bu ýerde nebit çykarylyp başlananyna ýüz ýyldan gowrak wagt geçdi. Şol nebitli etraplaryň biri hem Çeleken ýarym adasydyr. Bu ýerde 1976-njy ýylda ilkinji gezek senagat ähmiýetli nebit alyp başlandy we şol wagt häzirki Çeleken şäheriniň düýbi tutylyp başlandy emma Çeleken şäher derejesini 1946-njy ýylda aldy. Ilaty – 15 300 adam /1989ý./.

Serdar şäheriniň esaslandyrylmagy /1881-nji ýylda demir ýoluň/ 33 500 adam. Ilatyň köp bölegi türkmenler we ruslardyr. Şäherde 1882-nji ýylda Türkmenistanda ilkinji maşyn gurluşyk kärhanasy – Serdar wagon – bejeriş zawody guruldy.

Tejen şäheri 1925-nji ýylda şäher derejesini aldy. Şäher agrosenagat, ulag merkezidir. Esasy senagat kärhanalaryndan pagta arassalaýan zawody, süýt, et zawodlary, jaý gurluşyk kombinaty, ilata hyzmat ediş kombinaty, çörek zawody, kondoter sehi, traktor bejeriş stansiýay, awtoparklar we bazarlar, saglygy saklaýyş, magaryf, medeniýet edaralary işleýär. Şäheriň meýdanynda ýapyk drenaž torlarynyň geçirilmegi zerur bolup durýar.

Atamyrat şäheri 1925-nji ýylda şäher derejesini aldy. Amyderýanyň çep kenarynda, Lebapdan 201 km günortada ýerleşýär. Ilaty 20 müňe golaý /1989 ý./. 1926-njy ýylda – 8 700 adam. Atamyradyň ilaty esasan türkmenler we özbeklerdir. Atamyrat etrap merkezidir. Şäherde pagta arassalaýan zawod, süýt, et, çörek zawodlary işleýär. Amyderýanyň sag kenarynda / Atamyrat şäheriniň gabadynda/ Kerkiçi şäherçesi bolup, onuň bilen gämi arkaly aragatnaşyk alyp barylýar.

Sehetabat şäheri Sowet Soýuzynyň iň günorta çetki nokadydyr. Şäher 1885-nji ýylda esaslandyrylan Serhetabat galasynyň oazisinde döredi. Şäher derejesini 1967-nji ýylda aldy. Serhetabadyň ilaty 5 000 adam /1989 ý./.

Bereket şäheri 1939-njy ýylda döredildi. Şäher etrap merkezidir. Ilaty 14 500 adam bolup, esasan iki funksiýany ýerine ýetirýär. Birinjiden, Bereket – demir ýol menzili, ikinjiden bu şäher agrosenagat merkezidir. Bereket dowardarçylyk sowhozyň müdürligi we gurluşyk materiallary zawody işleýär.

Oba ilaty we oba ilatly nokatlar

Türkmenistanyň umumy ilaty 55%-i oba ilatydyr, ýagny obada 1 mln. 931 müň adam ýaşaýar. Olary ilatyň sany boýunça 8 topara bölmek bolar.

1-nji topar adama çenli 52 sany ilatly nokat.
2-nji topar 101-200 adama çenli 95 -"-
3-nji topar 201-500 adama çenli 322 -"-
4-nji topar 501-1000 adama çenli 480 -"-
5-nji topar 1001-2000 adama çenli 451 -"-
6-njy topar 2001-3000 adama çenli 123 -"-
7-nji topar 3001-5000 adama çenli 95 -"-
8-nji topar 5001-10000 adama çenli 23 -"-

Şeýlelikde: iň giň ýaýran ilatly nokatlar 501-2000 /4-nji, 5-nji topar/ adam ýaşaýan obalardyr. Oba ilatly nokatlaryň welaýatlar boýunça ýaýraýşy deň däldir, bu tablisanyň maglumatlaryndan has aýdyň görünýär.

Oba ilatyň 98%-den gowragy oazislerde, aýratynam suwarymly ekarançylyk zonasynda ýaşaýar.

Türkmenistanyň oba ilatly nokatlarynyň sany boýunça toparlara bölünişi 1989-njy ýyl/

Welaýatlar	Hemme oba ilatly nokatlar	Şol sanda ilatyň sany boýunça toparlary							
		100 adama çenli	101-200 adam	201-500 adam	501-100 adam	1000 - 2000 adam	2001 - 3000 adam	3001 - 5000 adam	5001 adam-dan gowak
Ýurduň tabynlygyndaky etraplar	343	25	41	76	77	59	17	35	13
Mary welaýaty	341	8	14	35	62	107	62	44	9
Daşoguz welaýaty	521	10	22	115	187	160	18	9	--
Lebap welaýaty	436	9	18	96	154	125	16	7	1
Jemi	1641	52	95	322	480	451	123	95	23

Balkan welaýatynda oba adminstaratiw etraplarynyň ilaty.

Balkan welaýatynda 6 sany oba adminstratiw raýonlary bolup, olarda 79.1 müň adam ýaşaýar. Bu san welaýatynyň ähli ilatynyň 22.1% barabardyr.

Ýurduň tabynlygyndaky oba adminstratiw etraplaryň ilaty

Häzir ýurduň tabynlygyndaky etraplaryň 6-sy bolup, olarda 367.8 müň ilat ýaşaýar.

Mary welaýatynyň adminstratiw etraplaryň ilaty

Mary welaýatynyň 9 sany adminstratiw etrap bolup, olarda 592 000 adam ýaşaýar. Bu san welaýatyň ähli ilatynyň 96%-ne barabardyr.

Lebap welaýatynyň adminstratiw etraplarynyň ilaty

Häzir Lebap welaýatynda 2 sany adminstratiw oba etrap bolup, 412 000 ilat ýaşaýar. Bu san welaýatyň ilatynyň 54%-dir.

Daşoguz welaýatynyň adminstartiw etraplarynyň ilaty
barada gysgaça maglumatlar

Daşoguz welaýatynda 8 sany oba adminstratiw etraby bolup, olarda 478 müň adam ýaşaýar. Bu san welaýatyň ähli ilatynyň 70%-ine golaýydyr.

Maşgala we ýaşaýyş jaýlaryň strukturasy hem – de öý görnüşleri

1. Maşgala we ýaşaýyş jaýlaryň strukturasy

2. Maşgala we öý

3. Ýaşaýyş jaýlara sosial teklipler.

1. Maşgalany sosial – demografiki häsiýetlendirme. Maşgalanyň ulylygy (adam sany) Türkmenistanyň ilatynyň maşgala sany, ýaş we ogul gyz düzümi XX asyryň içinde geçirilen sanawlara görä bir syhly ýagdaýda gidip kän bir halkyň köpelmegine kynçylyk döremedi. Maşgalada adam sany 1-den - 12 çenli ýetip, asyryň soňynda köp sanly maşgala azalyp başlady. Öňki uly maşgala bir näçe maşgala bölünip şäherlerde kiçi we orta maşgalalaryň sany köpeldi.

Maşgala we onuň sany % (göterim)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Maşgala we orta sany
Aşgabat	14.9	18.8	20.1	20.0	10.2	5.8	3.3	2.4	8.6	2.9	4.2
Şäherler we şäherçeler	9.3	11.6	14.3	15.6	11.6	9.3	8.1	6.6	5.1	8.3	5.4
Oba	10.4	8.1	9.3	10.9	10.5	10.8	10.3	9.0	7.9	13.1	6.3

Maşgalanyň ylylygy – kiçiligi esasynda bolsa öýleriň binagärlik tarapdan tipleri kesgitlenýär we ýaşaýyş jaýlaryň umumy möçberlerini jaý gaznasyny göwrümi hasaplama zerur maglumatlardan ybarat bolýar.

Maşgala sany boýunça öýleriň otag sanynykesgitleme toparlara bölünýär we taslama işlerinde ullanylýar.

Maşgalanyň erkek – aýal sany. Maşgala we olaryň esasynda öýleriň we otag sanyny kesgitleme. Maşgalanyň sosial tarapdan häsiýetlendirme we ýaşaýyş jaýlaryň görnüşlerini we olaryň üýgemegini kesgitleme.

Her maşgala özbaşdak öý, ýa-da hususy jaý bilen üpjün etme meseleleri, her bir şäherde we oba ýerlerinde bulara degişli ýaşaýyş jaýlary gurmak üçin meýdanyny kesgitleme; sosial – demografiki aýratynlyklary, şäherdäki bolan ýaşaýyş jaý gaznasyny ullanma, hem-de gurluşyk üçin bolan ykdysadiýet şertleri göz öňünde tutmak zerurdyr.

Ýokardaky maglumatlar esasynda ýaşaýyş jaý gurluşygynyň problemalarine äňedilýär, ýagny;

- Ýaşaýyş jaý gaznasynyň köpelmegini gerek görnüşli öýler we olaryň maşgala sany boýunça üpjünçilik ugurlary. (öý nomenklaturasy täze gurluşyk üçin);
- Öýleriň sany we jaýlaryň taslamasynyň kämilleşdirme usullary häzirki zaman ýaşaýyş jaý gurluşygynda;
- Jaýlaryň görnüşleriniň üýtgemegini, nomenklaturasyny we ýaşaýyş jaýlaryň gatlagyny, olaryň özara şäheriň şertlerine görä çözülişini;
- Taslama usullarynyň kämilleşdirmegini esasan hem köpçülik ýaşaýyş jaýlar üçin;

Ýaşaýyş jaý syýasatyny düzülende maşgala sany we onuň ulylygy esasy maglumatlaryň toparyna girýär. Bu ýagdaýda ilatyň sosial derejesi we guruplylygyny hem göz öňünde tutylýar hem-de hasaba alynýar.

Maşgala we öý mneseleleri iň çylşyrymly we agyr. Bazar durmuşynda çözüliş ýollary hem her dürli görnüşde bolýar. Halky ýaşaýyş jaý bilen üpjünçilikde ýeke bir döwlet däl-de, eýsem ilatyň özi hem gatnaşýar.

Häzirki zamanda Türkmenistanda öýleriň maşgala sany bilen kesgitlemekde, ýereleşdirmekde aýratynlyklary döredi, ýagny: ýokary derejede gurulan elita ýaşaýyş jaýlary; ikinji topar – ýaşaýyş jaýlaryň öz pul serişdelerene salynýan orta durmuş hilli ýaşaýyş jaýlar; döwlet tarapyndan umumy normalar esasynda salynýan köp gatly ýaşaýyş standart öýli jaýlar (sosial jaýlar). Iň soňky topar – halkyň öz güýji bilen we öz pulyna salynýan husysy ýaşaýyş öýleri. Soňky ýaşaýyş jaý gurluşyk görnüşi

esasan hem oba ýerlerinde, kiçi şäherlerde we şäherçelerde gurulýar . Köplenç howluly argat halkyň gurluşyk däp-dessurlary öňe sürýän ýaşaýyş jaýlar.

Häzirki zamanda Türkmenistanyň paýtagtynda Aşgabat şäherinde, welaýatlaryň merkezi şäherlerinde hem-de uly senagaty şäherlerde köplenç köpgatly köp öýli jaýlar gurulyp olaryň öý sany, öýleriň otaglary möçberi, ööleriň meýdanynyň ulylygy ilatyň maşgala şertlerine deň gelmeýär. Şol sebäpli hem ýaşaýyş jaýlaryň salma möçberini, öýleriň otag sanyny, meýdanyny gelejekki maşgala demografiýasyny we sosial strukturalaryny göz öňünde tutmaly. Şonda ilatyň bähbidi öňe sürülip olar üçin sosial tarapdan amatly durmuş guramany miýesser eder.

Hasaby çykarlanda aşakdaky ýagdaýlary göz öňünde tutmaly:

- öýlere ätäç adamlaryň (maşgalanyň) sany we şol sanda öý durmuşyny göwlandyrmak işleýänleri bilen;
- maşgalanyň sosial tarapdan görnüşleri;
- maşgalanyň sanynyň üýtgemegini;
- halkyň we migrazion köpelmegini

Ýenede uly mesele ýaşaýyş jaýlaryň taslamalany kämilleşdirme, jaýlary (öýleriň) gerekli görnüşli saýlama, hem-de gelejekki durmuşynyň üýtgemegini göz öňünde tutmaly.

Ýaşaýyş jaýlara sosial teklipler.

Her maşgala aýratyn öý, ýa-da ýaşaýyş jaý talap edilýär. Bu talabyň üpjünçilik ugurlary her hili çözülmegi mümkindir maşgalanyň sosial ýagdaýyna görä.

Ýaşaýyş jaý üpjünçiligi – adama gelýän ýaşaýyş jaýyň inedördül metri. Soňky Türkmenistanyň ilatynyň ýazgysynda (1989 ý.) her adama 10-12 m^2 ýaşaýyş jaý boldy. Taslama düzüminde TGN boýunça birinji nobatda bir adama 13.5-15 m^2; hasaplama wagtynda (20 ý.) -18-23 m^2; pronoz wagtynda (30 ý.) -25 m^2.

Ilatyň ýaşaýyş şertleri: bir otaga näçe adam gelýär; aýratyn ýaşaýan maşgalalar; bir adama gelýän ýaşaýyş jaýyň möberi.

Ýaşaýyş jaýlaryň standarty – döwletde we belli bir wagtda yglan edilýän bolaýjak ýaşaýyş jaý şertleri we onuň normalary. Ýaşaýyş jaýlaryň standarty kanun boýunça resmileşdirilen dokument, taslama normalarynda ulanylýan ýaşaýyş jaýlary paýlamakda hem göz öňünde tutylýar. Resmi däl şertlerde – däp-dessur we jemgiýetiň pikiri boýunça.

Ýaşaýyş jaý problemasy – durmuşdaky ýaşaýyş jaý şertleriniň ýaşaýyş jaý standartlaryna garanyňda pesligini häsiýetlendirýär. Onuň tapawudyny ulylygy, ýa-da kiçiligi ýaşaýyş jaý problemaň wajyplylygyny häsiýetlendirýär (öýsiz adamlar, dar öýde ýaşaýanlar, bir otaga köp başly maşgalaň ýaşamagy).

Ýaşaýyş jaý gaznasy – şäherde obada, regionlarda we döwletde gurulýan ýaşaýaýyş jaýlaryň: köp öýli, köp gatly, ýa-da howluly jaýlar. Umumy jaýlar – ýeketäk adamlar üçin.

Maşgalanyň baş sany boýunça öýlere ýerleşdirlişi. Bu teklip sosial taýdan üpjün edilýän maşgalalara degişli bolup döwletiň   ýaşaýyş jaý normalar esasynda taslamalaşdyrylan we standart dereje gurulan ýaşaýyş jaýlar. Ýörite gurnalan öýleriň maşgala ýerleşdirme normalary bilen paýlanylýar. We ilata satylýar. Bu ýagdaýda

ýörite hasaplama formula ullanylýar, ýagny: maşgalanyň baş sany (4,5,6 we öýüň otag sany (N)).

Orta sanly maşgala – 3 – 4 adam N, ýa-da N-1. Eger - de N=maşgala sanyna barabar bolanda, onda dört adamly maşgala dört otagly öýde ýerleşdirilýär; N-1 bolanda – dört adamly maşgala üç otagly öýe ýerleşdirilýär. Köp başly maşgala üçin sosial ýaşaýyş jaýlarda başgaçada ýerleşdirme normalary bar (köp sanly maşgalalar üçin 6,7,8 we ondan hem köp bolanda N – 2, N – 3, şertlerde ýerleşdirmek mümkin.

Türkmenistanyň zähmet resurslary we olary peýdalanylyşy

1. Zähmet resurslaryny aňlama we düşündirme
2. Zähmet resurslarynyň hünärmen görnüşleri
3. Işe meşgurlyk we iş ýeriniň gurama esaslary

Zähmet resurslaryny baha bermek üçin, ilkinji nobatda käbir demografik düşünjelere göz ýetirmek gerek. Ilatyň ýaş aýratynlyklary zähmet resurslarynyň emele gelmeginde aýgytlaýjy rol oýnaýar.

Gerentologiýa ylmynyň / janly organizmleriniň, şol sanda adamyň garramak prosesini öwrenýän ylym / kalssifikasiýasyna laýyklykda adamlar ýaşy boýunça şu aşakdaky bäş topara bölünýär: 1. çagalar – 16 ýaşa çenli: 2. ýaş adamlar – 16 ýaşdan 45 ýaşa çenli: 3. orta ýaşdakylar – 45 ýaşdan 60 ýaşa çenli: 4. gartaşan adamlar – 60 ýaşdan 70 ýaşa çenli: 5. garry adamlar – 70 ýaşdan ýokary ýaşlylar. Bu klassifikasiýadan başga-da, adamlar zähmete bölünýär: Birinji topar – jemgiýetçilik zähmetine ukyply bolmadyk oglanlar we gyzlar.

Ikinji topar – zähmete ýarawly ilat / 16-63 ýaşly erkek adamlar we 16-58 ýaşly oglan – gyzlar/; Üçünji topar – pensiýa aşakdaky ilat / 63 ýaşdan ýokary erkek adamalar we 58 ýaşdan ýokary aýallar/. Şu toparlara degişli ilat baradaky maglumatlar soňky ýyllarda resmi edebiýatlarda çap edilip başlandy.

Türkmenistan ilatyň ýaş düzüminiň özgerişi
(% hasabynda).

Ýaş toparlary	1959 ý.	1970 ý.	1979 ý.	1987 ý.
Jemi ilat şol sanda	100,0	100,0	100,0	100,0
5 ýaşa çenli	17,3	16,2	15,2	15,6
5 – 9 ýaş	13,0	15,8	13,8	13,0
10 – 14 ýaş	7,9	13,0	12,6	11,9
15 – 19 ýaş	7,7	9,5	11,9	10,5

20 – 24 ýaş	8,9	6,5	9,5	9,6
25 – 29 ýaş	8,4	5,2	7,2	8,7
30 – 34 ýaş	7,9	6,7	4,3	6,7
35 – 39 ýaş	5,1	5,5	4,4	5,0
40 – 44 ýaş	4,2	5,3	4,7	2,8
45 – 49 ýaş	4,4	3,5	4,0	3,9
50 – 54 ýaş	3,7	2,4	3,7	3,1
55 – 59 ýaş	3,6	3,1	2,3	3,0
60 – 64 ýaş	2,9	2,5	1,9	2,1
65 – 69 ýaş	2,0	1,9	1,8	1,4
70 we ondan uly ýaşlar	3,0	2,7	2,7	2,7

Ykdysady we sosial ösüşde ýaş aýratynlyklary bilen birlikde ilatyň jynsy düzümi hem uly täsir edýär. Häzir (1990 ý.) erkekler ýurdyň umumy ilatynyň 49,3% (1 mln. 784 müň adam), aýal-gyzlar 50,7% (1mln. 838 müň adam) tutýar. Erkekleriň we aýallaryň ol ýa-da beýleki işleri ýerine ýetirijiligi düýpgöter tapawutlanýar. Meselem, agyr senagat pudaklary erkek adamlaryň zähmetini, ýeňil senagatyň, azyk senagatyň kärhanalary aýal-gyzlaryň zähmetini kän talap edýär. Emma bu aýratynlyklara garamazdan, her bir territoriýada (respublikada, welaýatda, etrap, şäherde, şäherçede) şol bir wagtda erkek adamlaryň we aýal- gyzlaryň iş orunlarynyň deň derejede deredilmegi zerurdyr. Şeýle edilse halk hojalygynyň sazlaşykly ösmegine şert döredildigi bolar. Aýal-gyzlar diňe zähmet resursy bolman, olar nesil döredijilerdir, **enelerdir**. Türkmenistanda ýaşaýan eneleriň ep-esli bölegi köp çagaly bolup, olar jemgyýetçilik zähmetine doly gatnaşyp bilmeýärler. Şu ýagdaýy göz öňünde tutup, kän çagaly, öý hojalykçy eneler üçin döwlet sosial pensiýanyň berilmegi örän maksadalaýykdyr.

Geljekde ýurtda zähmet güýçleriniň tiz köpelýändigini nazara alyp, zähmeti kän talap edýän önümçilik kärhanalaryň hem-de hyzmat ediş edaralarynyň has giňeldilmegi zerurdyr. Türkmenistanda ähli işçileriň we gullukçylaryň 42% (1988-nji ýylda, kolhozçylaryň 52%) aýal-gyzlardyr.

Zähmet resurslarynyň hojalyk pudaklary boýunça paýlanylyşyny aşakdaky tablisanyň maglumatlarynda görmek bolar.

Türkmenistan işleýän ilatyň pudaklar boýunça paýlanyşy.
(1989 ý. % hasabynda)

Halk hojalyk pudaklary	Işleýänler
Halk hojalygynda işleýänleriň hemmesi	
Şol sanda:	100,0
Senagatda we gurluşykda	
Oba hojalygynda	20,0
Transportda we aragatnaşykda	41,1
Söwdada we jemgyýetçilik iýmitinde	
Saglygy saklaýyşda, halk magaryfynda, medniýetde,	
ylymda, soaila üpjünçilikde	
Döwlet edara ediş organlaryň enjamlarynda	18,6
Jaý – kommunal hojalygynda, ilata hyzmat ediş we	2,5
beýleki ugurlarda işleýänler	4,1

Ilatyň sosial demokrafiki aýratynlyklary we olaryň binagärlik giňişligi gurama täsiri.

“Daşky” ulgamlar – “Tebigat” – “Tehniki” we “Jemgyýet” edil binagärligiň urbasy. Binagärlik guramasynda edil ulgam jemgyýetiň orny we roly. Binagärlik obýektleriniň we jemgyýetçilik strukturalaryň özara deňlikli ýerleri, göni we yzlaýyn aragatnaşyklary. Binagärlik bilen sepleşikli ylymlar – demografiýa, sosiologiýa, etnografiýa, geografiýa, we başgalar. Sewilizasiýanyň we ilatyň ösmeginiň gelejegine garaýarys (prognozy).

Ilaty ýerleşdirme, şäherler, hyzmat ulgamy we ýaaşýyş jaý gaznasy. Ýurdumyzda we ýer ýüzündäki ilatyň sany, ösmegi, ýerleşişi. Özüniň çäklenmesi we Ýere sygyp biljek ilat. Urbanizasiýa, taryh, täze şäherleriň düýbini tatma we olaryň geografiýasy. Halky sosial – demografiki häsiýetlendirme: sany, aýal-erkekleriň sany, işçi-güýç we işçi-güýje degişli däl ilat, maşgala strukturasy, sosial struktura (iş barada); bu häsiýetlendirmeleriň wagtda ösmegi we üýtgemegi. Täze we köne şäherleriň sosiala tarapdan häsiýetlendirme.

Migrasiýa (ilatyň göçmesi): her günki – gitme-gaýtma (mýatniki), hepde-de, wahta, stasionar migrasiýa. Onuň sebäpleri, möhleti, ugury, ululygy we sosial-

demografiki degimi (posledstwiýa). Binagärlik taslama bilen her bir görnüşiniň gutarnykly aragatnaşyklygy.
Maşgala: ýaşaýyş jaý we hyzmat. Maşgala orta ulylygy – şäherlerde, regionlarda we aýry-aýry ýurtlarda. Türkmenistanda maşgalanyň ulylygy (adam sany boýunça) we maşgalany biri-biri bilen tapawutlandyryjylykda sany. Maşgalany sosial-demografiki häsiýetlendirme: maşgalaň ulylygy (adam sany), ýaz we ogul-gyz düzümi, etnografiki tip, sosial derejesi (status), hünärmen düzümi, gymmatlylyk barada garaýyş. Durmuşyň aýratynlyklarynyň ýagdaýy: maşgala-durmuşy, medeni, hünärmenlikde, hususyýetlikde, böleklikde, maşgalada; açyklyk we ýapyklyk.

Ýaşaýyş jaýynyň sosial tarapdan ähmiýeti. Ýaşaýyş jaý bilen üpjinleşmede dereje, binagärligiň ýagdaýy we sosial netijeler.

Şahsyýet: onuň giňişlikde özüni alyp baryşy. Sosial-demografiki häsiýetlendirme, şahsyýetiň oba ýerlerinde we urbanistiki töwerekde durmuşynyň aýratynlyklary. Peýdalanma we onuň strukturasy: çaltlygy, yzygiderliligi ullanmanyň ösmeginde.

Adamyň giňişlikde özüni alyp baryşynyň aýratynlyklary. Giňişlikde “adam-adam” aragatnaşygy, sosial tarapdan ýapyk we duşyşyk, duşyşygyň aýratynlyklary we binagärlik töweregi gurama. “Adam-töwerek” ulgam. Töweregi hususylaşdyrma we ony barlaga alma. Öz-özüňi görkezme.

Binagärlik – sosialogiki ylmy – barlag işleri

Şähergurluşyk we binagärlik taslamasynda sosialogiki işler iki derejede geçirilýär.

Birinjiden jemgiýetiň we ilatyň isleglerini anyklamak üçin ýörite soraglar boýunça maglumatlar ýygnalynýar (jaý görnüşleri, hyzmamt edaralarynyň daşlygy, olaryň hili, ulag we başgada gutarnyky meseleler boýunça (söwda merkezi, mekdep, awto menzilleri we ş.m.)

Ikinjiden dokumentleri, taslamalary, kitaplardaky, arhiwlerdäki maglumatlary, toplama we goýulan mneseläni çözme usullary bilen anyklama.
Ulanylýan esasy usullar: empiriki, sosialogiki, gözegçilik we umumy garaýyş işleri. Uly binagärlik we şähergurluşyk işleride (şäheriň baş meýilnamasy, köşikleri binalaşdyrma) ýörite meýilnama düzülýär. Meýilnamada birinjiden Ruhnama hem-de Döwletiň ykdysadiýet we sosial maksatnamaly doly göz öňünde tutylyp şolaryň esasynda işçi maksatnama düzülýär. Bu işlerde esay maksat – binagärligiň we şähergurluşygyň çözgüdini işläp çykarma.

Malumatlar toplumy.
Habar çeşmeleri: Döwletiň statistiki maglumatlary, aýry-aýry ugurlar boýunça ýörite maglumatlar (ilatyň migrasiýasy, işe gatnama we ş.m.). dokumental çeşmeler, statistiki ýygyndylar (geografiki, ilaty ýerleşdirme we şäherleriň ösmeginiň dinamikasy).

Kartalar, meýilnamalar we kartografiki materiallar.

Resmi dokumentler we gözegçilik işleri.

Uly taslamalary durmuşa geçirende umumy ýa-da onuň esasy bölegini eksperemental tarapdan barlaglar geçirilýär. Ýörite eksperemental ýaşaýyş, ýa-da jemgiýetçilik jaýlary salynyp bir ýylyň dowamynda onuň ullanmak ähmiýeti kesgitlenýär. Mundan başgada eksperemental kwartal we mikroraýonlar her hili tebigy we medeni şertlerde.

Maglumatlary häsiýetlendirme we statistiki usullary bilen umumylaşdyrma. Ýygnaljak maglumatlary saýlama, häsiýetlendiriji jynslaryny (priznaklary) kesgitleme, şolaryň esasynda klassifikasiýa geçirme.

Binagärlik – sosialogiki ylmy tarapdan düşündirme we öňünden görme.

Bu ýerde anyklama usuly birinji bolýar hem şolaryň esasynda binagärlikde gözlenýän netijelere jogap alynýar.

Binagärlikde we şähergurluşykda köplenç deňeşdirme anyklama ulanylýar. (şäheriň sosial sferasynyň ösmegi we ilatyň hereketi (migrasiýa)). Ýene bir usul – korrelýasiýa, statistiki her bir derejeler deňinde aragatnaşyklar.

Giňişlikleriň anyklamasy.

Taryhy – genetiki anyklama.

Funksional anyklama

Binagärlik – şähergurluşyk taslama – bu aýratyn görnüşli öňe garaýyş usuly. Bu meseläni çözmede her hili nukdaý nazar bolýar: obýektiw, subýektiw, ylmy gözleg, normatiw derejede.

Edebiýat

1. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Ruhnama – Aşgabat TDNG, 2001.
2. **Saparmyrat Türkmenbaşy.** Ruhnama (2-nji kitap) – Aşgabat: TDNG, 2004.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy // Türkmenistan. 2003. Alp Arslan aýynyň 27-si.
4. Яргина З. Н. Социальные основы архитектурного проектирования М.: 1990.
5. Öräýew N. Türkmenistanyň ilaty. Aşgabat – 1991.

Bölüm 2. Binagärlik Taslamanyň ekologiki esaslary

Kitabyň maksady – talyplara ekologiki pikirleri guýma we ony binagärlik taslama işlerine geçirme, binagärlik obýektkeriň tasalamasynda ekologiki problemalaryň hasaba alynyşyny we çözülişini ýerine ýetirmäni öwretmek.

Kitabyň meseleleri –

-durmuşda ýüze çykýan mysallaryň esasynda ekologiki meseleleriň binagärlik çözgütleri bilen daş töweregiň durnuklylygynyň we gowlanmalylygynyň sepleşikligini hem-de binagäriň işiniň ekologiki esaslarynyň üstüni açmak we onyň soňunyň nähili boljagyny görkezmek;

-talyplary şähergurluşyk ekologiýanyň esaslary bilen tanyşdyrmak, ekologiki teklipleriň şähergurluşykda, şäherleriň taslamsyny düzmekde öz ýurdumyzyň we daşary ýurt tejribeleri bilen tanyşdyrmak;

-talyplara hemme taraplaýyn ylmy bilimi we daş töwerege ekologiki baha bermäni öwretmek, ýagny: ilaty ýerleşdirme, regional planlaşdyrma, şäheriň we onuň etraplarynyň taslamasynda, binagärlik obýektleriň taslamasy düzülende we abadançylyk işrerinde.

Ugryň hünärmeni taýynlamakda amaty. Binagäriň düýpli ekeologiki tarapdan bilimi, onyň hünärmen aňyny giňeldip jemgyýede ýüze çykan köp sosial meseleleriň önümi alyp binagäriň işiniň amatlylygyny ýokary göterýär.

Giriş

Dersiň esasy düşünjeleri we kesgitlemeler. Umumy ekologoýa, adamyň ekologiýasy,
regional ekologiýa, şähergurluşygyň ekologiýasy. Ekologiýanyň döwletde we jemgiýetde orny. Türkmeniň XXI Altyn asyrynda ekologiýa garaýyşlar we geçirilýän çäreler.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnama kitabynda Türkmenistanyň tebigaty baglanyşykly bolan ekologiki taýdan ýaşaýyş töweregi gurnama hakda uly taglymytlar bar.

“Türkmeniň tebigat, ýaşaýyş tebigy giňişligi bilen arabaglanyşygynyň täsin aýratynlyklary bar. Türkmeniň ruhy we maddy medeniýeti onuň ýaşaýan tebigat giňişliginde reňk alypdyr. Türkmen hemişe tebigatyň goýnunda, öz ruhy hem maddy medeniýetiniň jümmüşinde ýaşapdyr. Türkmen taryhynyň durnuklylygyny, Türkmen ýaşaýşynyň taryhy gözelligini bir zatda görýärinş: biziň milletimiz öz ýaşaýşyny tebigata garşylyk görkezmek, onuň garşysyna çykmak usulynda däl-de, tebigat bilen sazlaşyk esasynda gurnapdyr. Tebigat bilen garşydaş däl-de, hyzmatdaş bolup ýaşaýan milletiň taryhy ömri bolsa, edil tebigatyň özi ýaly uzak hem hasylly bolýar.
Bu ataly ogluň gatnaşyklaryny ýada salýar. Megerem, şonuň üçin türkmen milleti watanyna “ata Watan” diýip ýüzlenýändir. Şeýle gatnaşyk türkmen ruhuna özge ýerde duş gelmeýän tebigylygy hem sagdynlygy, rurhubelentligi hem gözelligi çaýýar.

Türkmen tebigaty – türkmen milletiniň gönezligidir.

Türkmen – tebigaty türkemeniň ruhy dünýäsine düşünmeginiň iň ilkinji hem esasy açarydyr.

Türkmen tebigaty – türkmen milletiniň ruhy diliniň harplygydyr”.

Şähergurluşykda ekologiki ugruň esaslary.

Her hili lanşaftlaryň resurslaryna görä durmuşyň aýratyn görnüşleri ýüze çykýar. Bu hem landşaftyň durmuş üçin şertleri bolup olar özara baglanyşykly bolýarlar. Tebigatyň durmuşa täsir edýän şertleri binagärligiň aýratynlyklaryny häsiýetlendirip ýaşaýyş töweregiň, jaýlaryň binagärlik görnüşleriniň gurnalyşyny, şäherleriň planlaşdyrma usallaryny, abadanlaşdyrma işleriniň, bagy – bossançylyk töweregi döretmegiň başlangyjy bolýar.

Landşaftyň ekologiki resurslaryna görä şähergurluşygyň we binagärligiň aýratynlyklandyryjy priuziplerini döredýär. Şol sebäpli şäherleriň we obalaryň özbaşdak görnüşlerini kesgitläp taslamanyň tipologiki esaslaryny gurnaýar.

LANDŞAFTYŇ GIŇIŞLIK DÖREDIJI BÖLEKLERI		
Kompanentler	Bölekleriň täsiri	Ulanylýan binagärlik – planirowka amaly
ÝYLYLYK	Adamyň açyk howada bolmagyna Ýaşaýyş jaýyň we territiriýanyň ulanylyş tertibine	• Ilatly ýerleriň giňişlik düzüminde tebigy we antropogen böleklerini gatnaşdyrmak ýörelgeleri • Giňişligi gyzmakdan gorap saklamak usullary • Ýaşaýyş territoriýalarda gök ekin ekilmegiň ýöregeleri we normatiwleri • Gurluşyk, gök ekinli we açyk meýdançalaryň gatnaşygy
SUW	Melioratiw ýagdaýyna	• Ilagtly ýerleriň düzgün bölekleriniň ýerleşdiriş ýörelgeleri • Suw üpjünçilik usullary , suwy ulanylşyň we suw enjamlarynyň normatiwleri • Suwarmaklyk boýunça, şorluga we ýerasty suwlara garşy bolan boýunça injener – tehniki çäreleri
TOPRAK - ÖSÜMLIK	Giňişligiň geometriki ölçeglerine	• Binagärlik kompozisiýasynyň ýörelgeleri • Gök ekinleriň ulgamy we umumy ulanylýan gök ekinleriň normatiwleri • Abadanlaşdyrmagyň usullary • Göçýän çägelere we tozanlyga, şorluga we ýerasty suwlaryň ýygnalmagyna garşy bolan göreş boýunça, ösümlik we toprak gatyny saklamagy boýunça injener – tehniki çäreleri

Şähergurluşygyň ekologiki esaslary

Ilatly ýerleriň funksional elementleriniň we landşaftyň giňişlik-dörediji bölekleriniň baglanşyklary öwrenilen.land şafta layk gelen ilatly ýerleriň giňişliginiň guramagynyň ekologiki ýörelgeleri teklip edilen.	işiň teoretiki ýörelgesiniň düzümi: -tebigy landşaftlaryň giňişlik düzüminde ilatly ýer lere ulgamlaýyn seretmek.Ilatly ýerleriň meýilnama we göwrüm-giňişlik düzümi olarda tebigy bökleriniň gatnaşygynyň üýtgemeginiň netijesi hök münde teklip edilýär. -adamyň tebigy landşafta gatnaşygyna biologiki aragatnaşyk hökmünde dälde,eýsem ilatly ýerleriň binagärlik-planirowka çözgütleriniň landşafta laýyklaşmak prosessiniň üsti bilen seretmek. -açyk we gök giňişlikleriň ölçegleri ekologiki taýdan landşaftyň serişdeleri we adamyň açyk howada bolmagynyň uzaklygy bilen şertlenen,bu planirowkanyň we gurluşygyň ýörelgeleri landşaftyň görnüşine degişlidigini aňladýar

EKOLOGIKI IŞLENMELERIŇ ESASY TERRITORIAL DEREJELERI

Noosfera ýa-da bioekologiýa döwlet we onuň aýry bölekleriniň derejesinde daşky tehnogen tebigy sredanyň hiliniň integral bahalanmasy.jemgiýetiň we tebigatyň,adamyň işiniň hasyly hökmünde,arasyndaky amatly gatna şygyň anyklamagynda adamyň işinde bitewilik esasy ölçeg birligi bolup durýar.tebigatdörediji funksyýanyň ösmeginde adamyň asylly işi esasy faktor bolup durýar.
Barlag işleriň predmeti-global ekologiýanyň maksatokgun döredilmegi.

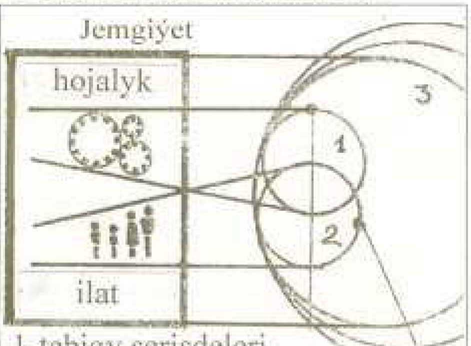

1-tebigy serişdeleri
2-adamy gurşap alýan töwerek
3-jemgiýetiň geografiki töweregi
4-geografiki oboloçka
5-tebigat

ulgam : Jemgiýet-biosfera
(W.I.Wernadskiý boýunça)

Regional urboekologiýa etraplaryň,welaýatlaryň, aýry regionlaryň derejesinde territoriýanyň giňişlikdüzümini(tebigykarkasyny) häsiýetlendirýän lan-ň toplumlaýyn bahalanmasy ýokary derejeli şähergurluşyk düzgünleriň tebigat bilen aragatnaşyklaryň kanunlaryny öwrenmek urboekelogiýanyň predmeti bolup durýar.

Ulgam : Tebigat-jemgiýet
(W.W.Wladimirow boýunça)

geoulgam ekoulgam

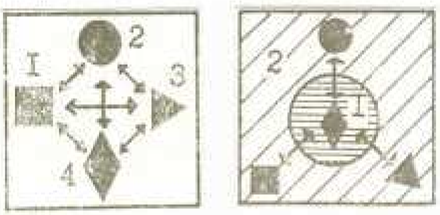

1-4-landşaftyň bölekleri

1-<hojaýyn> ulgam bölegi
2-<gurşaýan töwerek >

W.S.Preobraženskiý boýunça

Şähergurluşyk ýa-da lokal ekologiýasy

ilatly punktlaryň we adamy gurşap alýan töweregiň derejesinde. Ilatly punktlaryň funksyonal-düzüm böleklerini binagärlik-planirowka guramasy üçin landşaft bölekleriniň çeşmeleriniň bahalanmasy. Ilatly punktyň tebigy we antropogen düzüji bölekleriniň arasyndaky gatnaşygyň üýtgemegi barlag işleriň predmeti bolup durýar.

Barlag işiň obýekti-giňişlik, onuň içinde adamyň bolmagynyň tertibine baglylykda onuň funksyýasy we düzümi.

Ulgam: Landşaft – ilatly punkt

Ekologo – resurslandyrylan

Onda landşaftyň üýtgemegi adamyň ýaşaýşyny gowlamagynyň ugruna göz öňüne tutulan. Halk hojalygyň ykdysadyýeti ulgamynda şähergurluşyk taslamanyň ekologiki amatlylygy beýgeldilýär.

Ilatly punktyň ekologiki töweregi

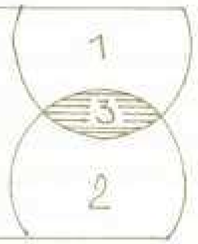

1-landşaft bölekleriniň çeşmeleri

2-antropogen bölekleri

3-ilatly punktyň giňişlik düzüminde landşaft bölekleriniň gatnaşygynyň üýtgemeginiň ululygy

LANDŞAFT

Landşaftyň şerti

Landşaft bölekleriniň resurslary

Landşaftyň çäklendiriji ýagdaýlary

Ilatly punktyň giňişliginiň döremeginiň umumy kanunlary

Ilatly punktyň giňişliginde tebigy we antropogen faktorlary deňleşdirmegiň ýörelgeleri

Ilatly punkty ulanyşa taýýarlamagyň binagärlik-tehniki usullary

Ilatly nokadyň ekologiki esaslary

Ilatly punkt

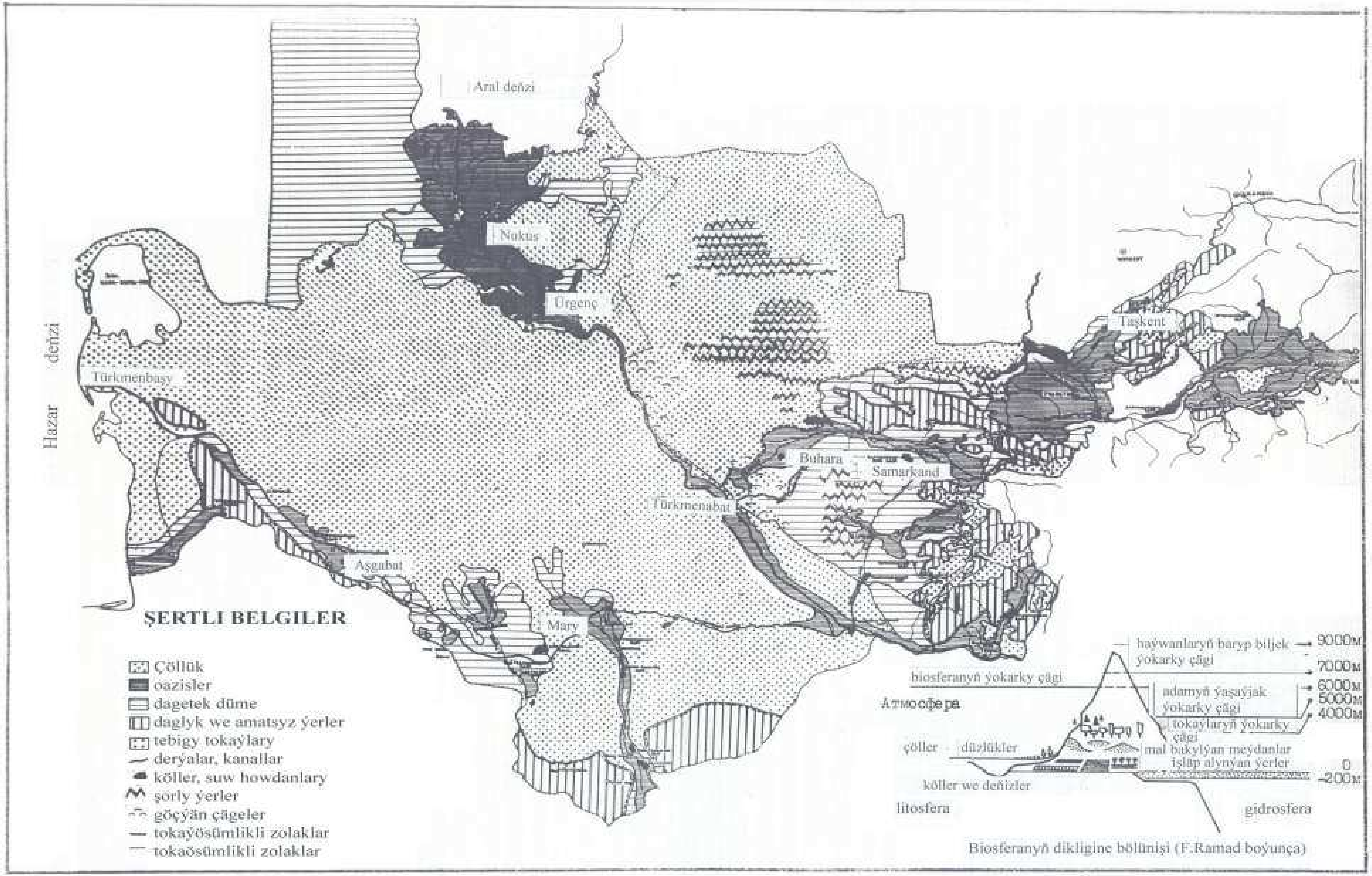
Aral deňzi
Nukus
Ürgenç
Taşkent
Hazar deňzi
Türkmenbaşy
Buhara
Samarkand
Türkmenabat
Aşgabat
Mary
ŞERTLI BELGILER
Çöllük
oazisler
dagetek düme
daglyk we amatsyz ýerler
tebigy tokaýlary
derýalar, kanallar
köller, suw howdanlary
şorly ýerler
göçýän çägeler
tokaýösümlikli zolaklar
tokaösümlikli zolaklar
haýwanlaryň baryp biljek ýokarky çägi
9000м
7000м
biosferanyň ýokarky çägi
6000м
5000м
4000м
adamyň ýaşaýjak ýokarky çägi
Атмосфера
tokaýlaryň ýokarky çägi
çöller
düzlükler
mal bakylýan meýdanlar
işläp alynýan ýerler
0
-200м
köller we deňizler
litosfera
gidrosfera
Biosferanyň dikligine bölünişi (F.Ramad boýunça)

Şäheriň ekologiýasy: Prinsipleri we normalary

Daşary howa şertleriň bahalandyrylyşy

Landşaftlaryň ýyllyk režimi – bu klimatyň sepleşikli faktorlarynyň adama edýän täsiri bolup, oňa adamyň açyk howada özüni duýşyna görä we işe ukuplylygyna görä baha berilýär. (lanşaftyň bioklimaty).

Landşaftlaryň ýyllyk režimi açyk howada adamyň ýylylygyny häsilýetlendirip, ilatly ýerlerde şähergurluşygyň esaslaryny we oňaýly töweregi döredýän binagärlik – meýilnamalaşdyrylyş usullaryň serişdelerini çözgüdiniň düýbi bolýar.

Adam organiziminiň daşky ýylyk agramlaryna berýän agramyny barada fiziologlaryň (E. Adalt, 1952, I. Kandror, 1974,) we gigiýenistleriň (B. Bagirow, 1972, P. Zerner, 1961) geçiren işleri esasynda režimleriň bir derejeden beýleki derejä geçýän pursatynyň aňlatmalary esasyndaaňladyldy. Sowuk režim - -12^0C – den $+10^0$C çenli arakykdaky temperatura kabul edildi. Ýeňil geýinen adam üşeýär. Durmuş aglabasy jaýyň içinde geçýär. Ýeliň täsiri hem üşedýär. Durmuş esasan ýapyk görnüşli. (Durmuşyň ýapyk görnüşi agdyklyk edýär).

maýyl (mylaýym bolan) režim $+10^0$C –den $+30^0$C çenli. Otnositel çyglygy 30-60% we ýeliň tizligi 3.5 m/sek bolup, ýylyk oňaýlylygyna gabat gelýär.

Durmuş esasan açyk görnüşde bolýar. Uky kölenç ýagdaýda jaýyň içinde. Ýylylyk oňaýlygy tebigy serişdeler bilen üpjün edilýär.

Yssy (mümkin bolan) režim – 30^0C – den $+37^0$C çenli. Otnositel çyglylyk 30-45%, ýeliň tizligi 1m/sek. Adam üçin fizioligiki agyrlyk döredýär we ýylylyk agyrlygyna gabat gelýär. Normal şertler bilen deňäniňde zähmet öndürijiligi 30% peselýär. Aktiw oýunlardan el çekmeli. Pyýada gidilýän ýerleri we dynç alyş ýerlerini giňden goramak zerur. Jaýy içini sowatmakda tehniki serişdeler ulanylýar. Aýnalary we tomusky (açyk) jaýlary günden goramaly. Öýlän we agşam açyk howada dynç almak amatly. Jaýy ýylatmak we sowatmak üçin günüň ýylylygyny ulanmaly.

Gyzgyn režim - $+37^0$C – den ýokary. Gündizine açyk howada örän oňaýsyz şertler. Durmuş gündiz ýapyk görnüşli. Jaýyň içinde oňaýly serişdeler tehniki serişdeler arkaly saklanýar, agşamlaryna gündize garanda oňaýlyrak (amatlyrak). Jaýlaryň we gurluşygyň ähli görnüşleri giňişligi kölegelendirmäge jaýyň içini sowatmak üçin günüň şöhlesini ulanmaga ýaramly etmeli.

<u>Adamyň açyk howada bolmagy üçin daşarky şertleriň klasifikasiýasy</u>

Režim		Howanyň görnüşi	Howanyň temperaturasy ^{0}C	Howanyň otnositel, çyglylygy, %	Ýeliň tizligi, m/sek.
Gysgawagtlaýyn	Uzakwagytlaýyn	çydamsyz	-12-den pes		
Oňaýsyz					
Aram		sowuk	-12-den +10 çenli	60 we ondan köp	3.0 – den ýokary
Mylaýym (ýakymly)		maýyl	+11-den +30 çenli	40 – 60	3.5 – e çenli
Aram		yssy	+31-den +37 çenli	20 – 40	1-den 3-e çenli
Oňaýsyz		gyzgyn (jöwza)	+ 37 – den ýokary		

Ilatly ýerlerde giňişlik strukturasynyň tebigy we antropogen faktorlaryň (emeli) gatnaşygynyň kada laýyklygy.

GUNORTA OAZISLER.

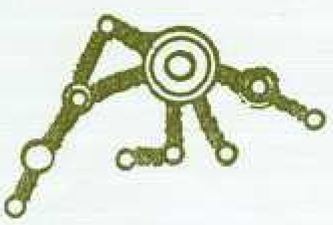

Derýalaryň we kanallaryň suwarýan zolagynda toparlaýyn ýa-da hatarlaýyn ilatly nokatlaryň torlary emele gelýar. Emele gelen şäher-merkezler, oazislerde ilatly nokatlaryň ulgamlaryny emele getirýarler. Olar towerekdäki obahojalyk meýdanlary, beýleki ilatly nokatlar we şäher daşyndaky dynç alyş ýerleri bilen funksional we kompozision taýdan baglydyrlar.

Açyk meýilleşdiriş strukturasy häsiyetlidir. Ýerin ýüzüniň düzüjileri-gök ekinler, suw akwatoriýalary ilatly nokatlaryň ginişlik strukturasyny emele getirýärler we ilatly nokatlarda onaýly ekologiki şertleri üpjün edýarler.

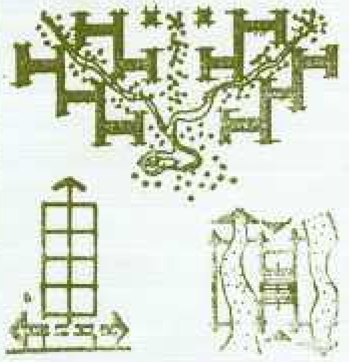

Gurluşygyn ekologiki ýorelgeleri.
Ýaşaýys bölekleriniň agaçlar we gök ekinler bilen bölekleýin abadanlaşdyrylmagy (30-40%) bilen öz-özüni ýelejiretme. We yaşaýyş howlysynda ýarym acyk (60-70%) meýdançalary doretmek. Ýaşaýyş jaýlaryn gurluşygynyň syklygyny rejeleşdirmek arkaly suwaryşda suw tygşytlylygy.

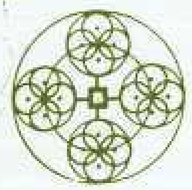

Gündelik ulanylýan edaralaryň hyzmat ediş zolagy 200-400 m. edip bellenilýar. Hyzmat edişi obýektleriň ýanynda açyk meýdançalar göz önünde tutulýar.

Umumy şäher abadanlaşdyryş ulgamy kanallaryň boýunda emele gelýar. Seýilgähler we baglar kanallar bilen suwarylýan ýerleriň pes belliklerinde ýerlesdirilýär.

DEMIRGAZYK OAZISLER

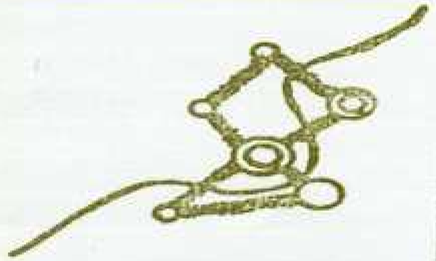

Derýalaryň we kanallaryň ugrunda ýaşaýyş nokatlaryny nokatlaýyn we hatarlaýyn ýerleşdiriş usuly.

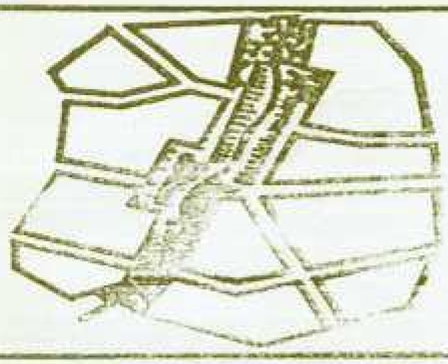

Ilatly nokatlaryň meýilnamalaryny tygşytlylygy. Ýaşaýyş howlylaryny gyzgyn we sowuk şemallardan goramaklyk talap edilýär.

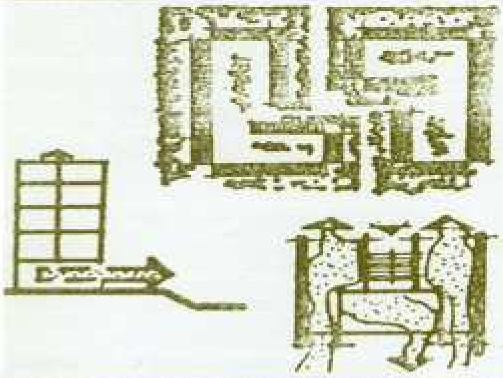

Tygşytly ýaşaýyş strukturasy Ýaşaýyş howlylary we esasy pyýada ýollary ýelden goramaklyk talap edilýär. Ýeriň ýokary duzlylygy ýa-da zeýliligi bilen göreşmek üçin binagärlik-tehniki çäreler edilýär.

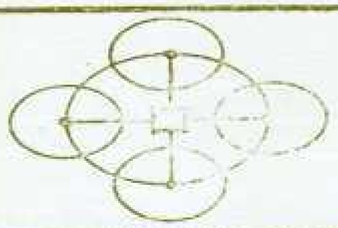

Hyzmat edişi obýektleriň ýanynda açyk meýdançalar göz öňünde tutulýar.

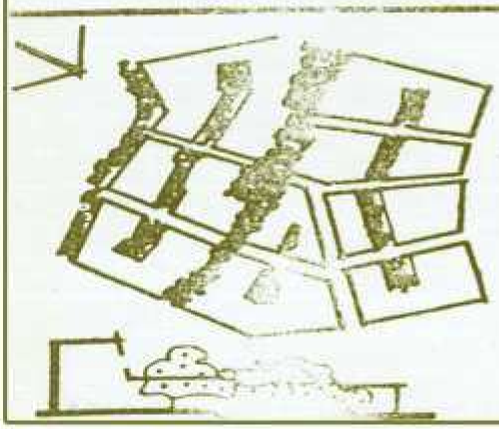

Günorta oazisler bilen deneşdireniňde gök ekinleriň, agaçlaryň ekilýän meýdanyny 20-30% azaldylyp biler.

ÇÄGELI ÇÖLLER

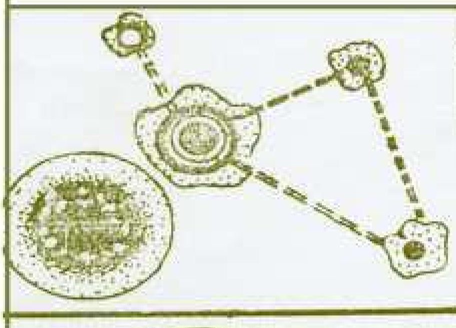

Ilatly nokatlar esasan aýry-aýry ýerleşýärler. Senagat we maldarçylyk gornüşindäki ilatly nokatlar. Dync alyş ýerleri diňe ilatly nokatlaryň çäklerinde ýerleşýärler.

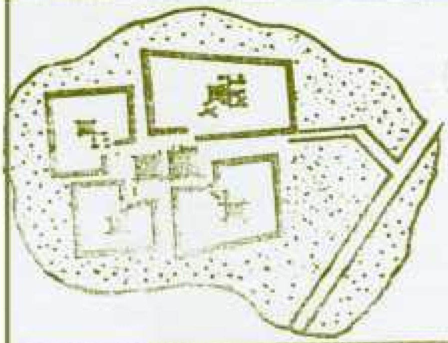

Ýapyk meýillendiriş struktura we gurulan binalary töwerekdäki çälden aýry tutmak. Süýişýän çägelerden, tozanly ýellerden we gyzgyn şemallardan gorag talap edilýär. Ilatly nokatlaryň töwereginde 3-5 km aralykda ýörite ulanylyş şertli zolak döredilmeli.

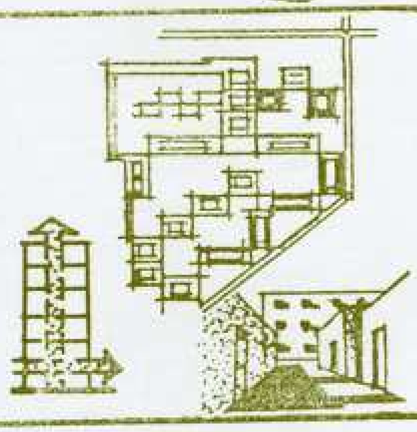

Ýaşaýyş gurluşygynyň mümkin boldugyça tygşytly strukturasy. Ýaşaýyş howlylaryň ýapyk ginişligi. Ýaşaýyş gurluşygynyň strukturasynda kölegeli, ýarym kölegeli we asmana açyk giňişlikleri döretmek. Ýaşaýyş we jemgyýet jaýlaryň penjireleriniň kiçeldilmegi we jebisligi talap edilýär.

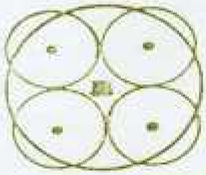

Gündelik ulanyşly edaralar ýaşaýyş jaýlary bilen bir toplumda ýerleşdirilýärler. Wagtal-wagtal ulanylýan edaralar ilatly nokadyň jemgyýetçilik merkezinde ýerleşdirilýärler.

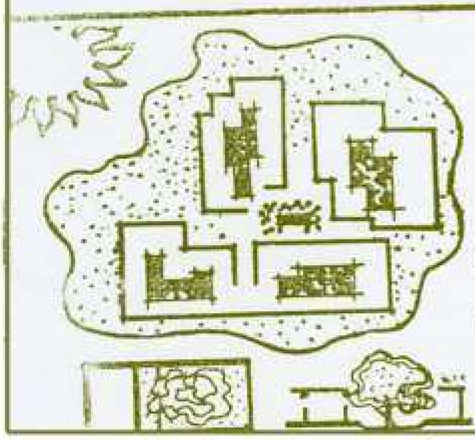

Ilatly nokadyň 5 km töweregindäki hemme gök ekinleri saklamak zerur. Gök ekinleri bilen abadanlaşdyrylsyn umumy meýdany 3-4 m\adam. Suwaryş usuly-suw geçirijiler, ýagyn.

DAGLAR

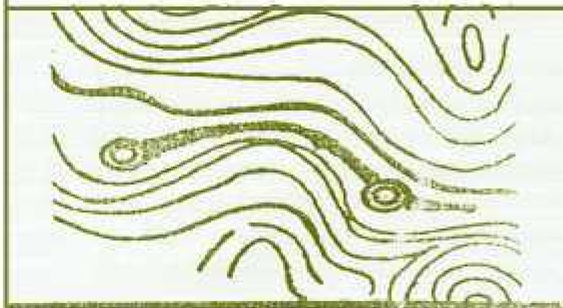

Esasy julgelerde, deňiziň 1000 m ýokarsyndaky belligin çaklerinde ýerleşdirilýär. Ýorite niýetlenişli ilatly nokatlar dürli beýikliklerde ýerleşip bilerler.

Jülgä tarap ugrukdyrylan we geçýän ýola ugurdaş açyk meýilleşdiriş struktura. Böleklenen we setirlenen meýilnama. Çäkli teritorial ösüş.

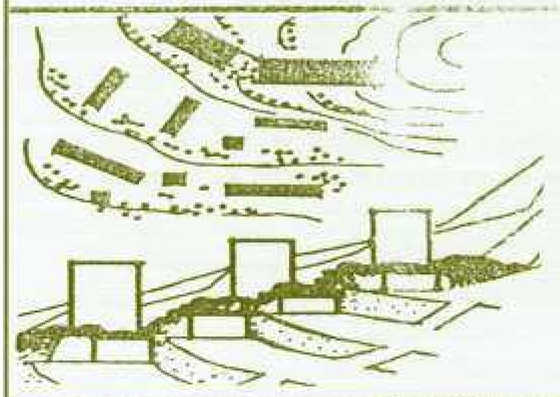

Gün düşýän taraplarda terrasa görnüşindäki gurluşyk. Töweregiň landşaft dynç alyş üçin ulanmak.

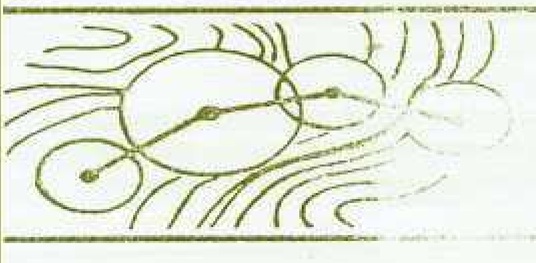

Daglyk ýerlerde tasir ediş zolagy daralýar. Hyzmat ediş obýektler ulag serişdelerine laýyklykda ýerleşdirilýärler.

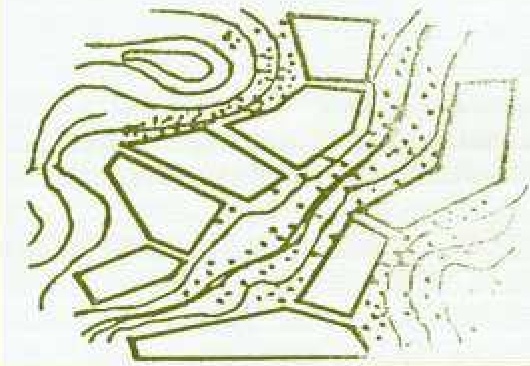

Dik meýillendiriş we abadanlaşdyrma işleri basganjak görnüşinde ýerine ýetirilýär. Gök ekinlerin, agaçlaryň mukdary 30-40% azaldylýar.

Şäher taslamasynyň ylmy – usuly esaslary

Şäherleriň we obalaryň giňişlik derejelerinde tebigy we antropogen faktorlaryň özara gatnaşyklary.

Mylaýym landşafta – haçanda ýylylyk we ösümlik meýdanlary özara sazlaşykly derejede bolýar. Ilatly ýerleriň giňişliginde tebigy landşaftyň komponentleri uly orny tutýar. Tebigy faktorlar – 50 – 70%, antropogen – 30 – 50%.

Ýetmez derejede mylaýym landşaft – ýylylygyn artyk derejede bolmagyny ekerançylyk hem-de bagy – bossançylyk bilen deňeşdirilýär. Soň hem bolsa binagärlik – planlaşdyryş amaly bilen yssyny ýeňilleşdirýär. Ilatly ýerlerde antropogen faktorlary esasyorny tutýar. (Tebigy faktorlar – 20-30%, antropogen töwerek – 70-80%).

Örän ýakymsyz landşat – suw bolmaýan ýerlerde çägeli topraklarda ilatly ýerlerde töweregi mylaýymlaşdyrýan diňe binagärlik – konstruktiw serişdeler bolýar. Şäher we oba giňişlikleri diňe binagärlik – konstruktiw dereje ýerine ýetirilýär. (tebigy faktorlar – 10-20%, antropogen – 80-90%).

Umumy şäher merkeziniň gurluşynyň ekologiki esaslary

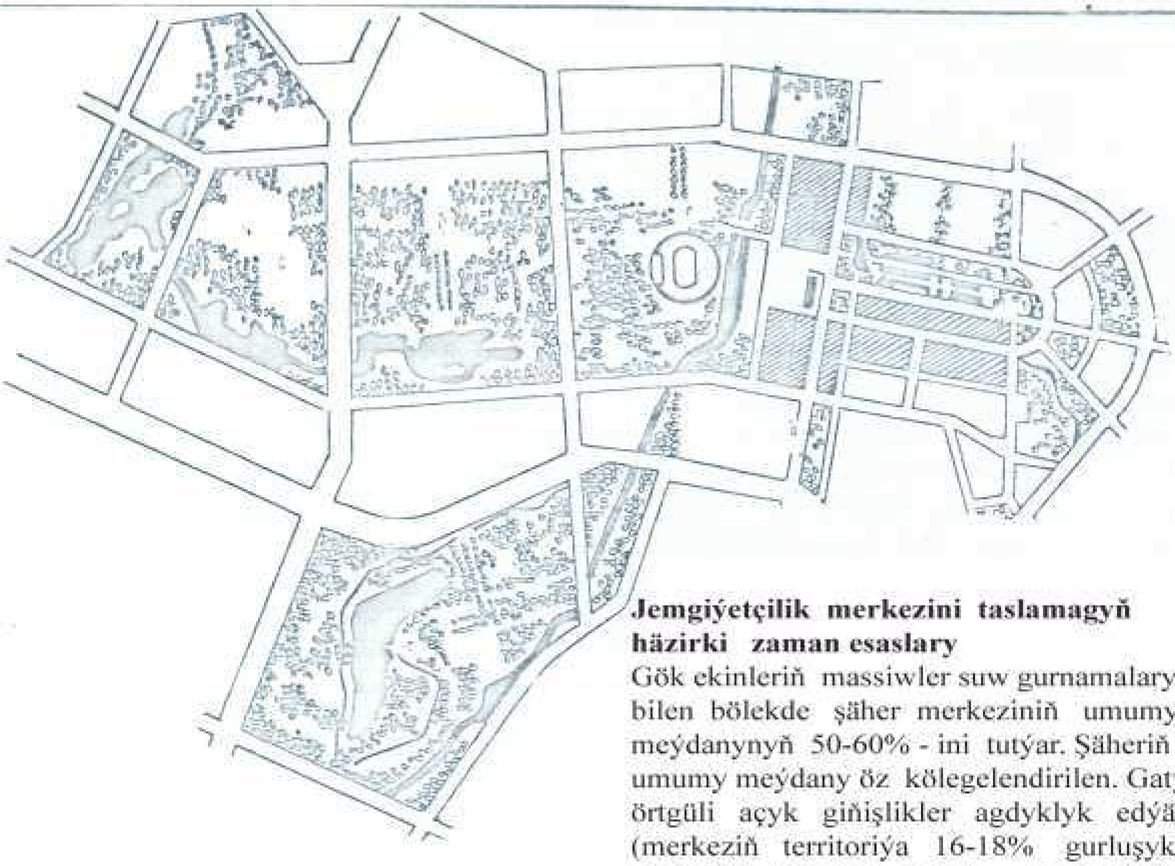

Jemgiýetçilik merkezini taslamagyň häzirki zaman esaslary

Gök ekinleriň massiwler suw gurnamalary bilen bölekde şäher merkeziniň umumy meýdanynyň 50-60% - ini tutýar. Şäheriň umumy meýdany öz kölegelendirilen. Gaty örtgüli açyk giňişlikler agdyklyk edýär. (merkeziň territoriýa 16-18% gurluşyk eýeleýär). Umumy şäher merkeziniň ulgamynda ýapyk köçeler we geçelgeler ýok.

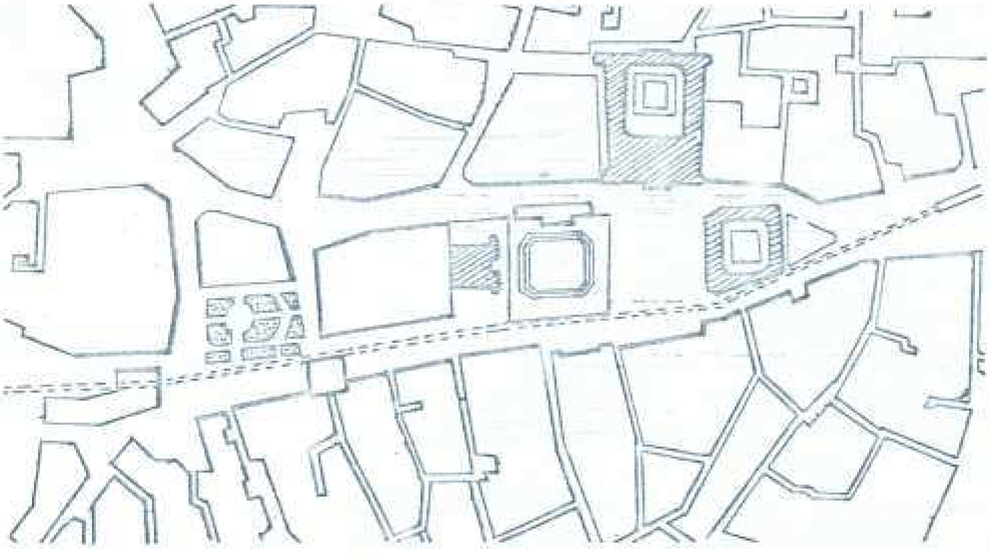

Jemgiýetçilik merkezini guramagyň adaty esaslary

85 X 125 m - 1025 ga ölçegdäki açyk giňişlik. Gaty örtgüli jemgiýetçilik meýdany 50-60% (0.665 ga), olardan jaýlar bilen kölegelendirilýäni - 40-50% , gök ekin ekilen howuzly ýerler - 30-40% (0.36 ga). Ýapyk söwda köçeler we jemgiýetçilik jaýlarynyň howlusynyň giňişligini meýdan bilen birikdirýär ýapyk bölekler jemgiýetçilik merkeziniň ulgamyna girýär.

Şäheriň gurluşygynyň strukturasynyň elementleriniň esaslary we optimal ekologiki häsiýetnamalar

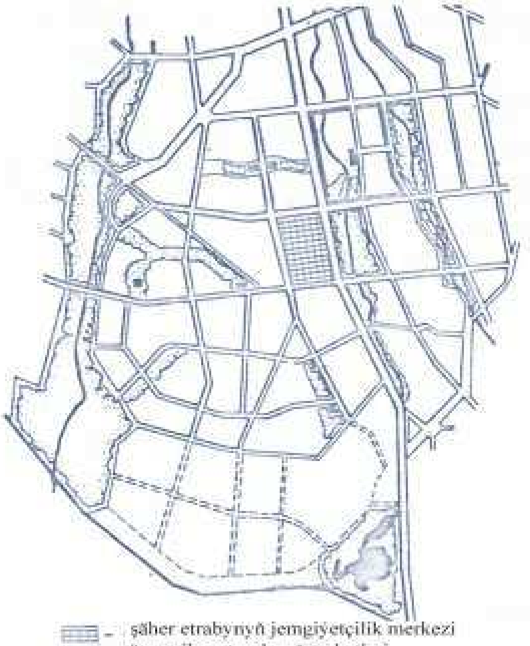

Meýilnamalaşdyryş struktura, jemgiýetçilik merkeziniň we umumy ulanyşdaky gök ekinleriň ýerleşişi ýeketäk ulgam ýaly çözülýär we şäheriň kesip geçýän suwaryş kanallarynyň şertleriniň çäge bolup durýar.

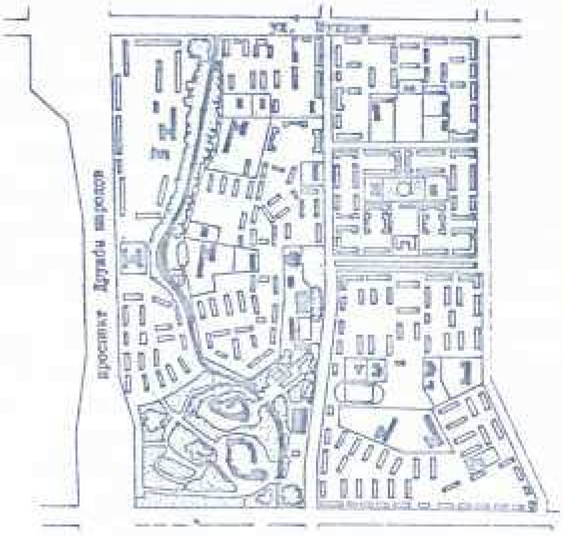

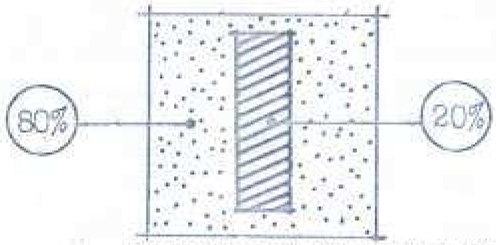

Daşky landşaftyň komponentleri bilen gurşalan häzirki zaman jaýy.

1 ga gök ekin ekilen territoriýany bir pasylda suwarmak üçin suwuň sarp edilişi:

adaty usul bilen - 17 - 20 müň^3 m.

optimal - 8 - 11 müň^3 m.

bugarmakda we inteltrasiýada suwuň ýitgisi - 8 - 10 müň m^2
kämilleşdirilen usulda
- 4 - 5 müň^3 m.

Mikroraýonyň gök ekinleriň meýdany - 13 - 19 m^2 /adama

şol sanda:
howlularyň - 7 - 8 m^2 / adama
umumy howlylaryň - 3 - 5 m^2/ adama
seýil bagyň - 3 - 6 m^2 / adama

olardan özleşdirileni:

umumy seýlil bagyňky (70%) - 2.1 - 3.5 m^2/ adama

seýil bagyňky (60%) - 1.8 - 3.6 m^2 / adama

Etrapçalarda esasy aryk (ýapjagaz) suw bölüşigine we esasy ýapgyda laýyklykda geçirilýär. Ondan territoriýany umumy gök ekin ekilen howluly ýaşaýyş gruppalaryna bölýän ownuk aryklar gaýdýar.

DAŞKENT AGLOMERASIÝASYNYŇ LANDŞAFTYNYŇ FUNKSIONAL BÖLÜNIŞIGI WE MEÝILNAMALAŞDYRYŞ STRUKTURASY

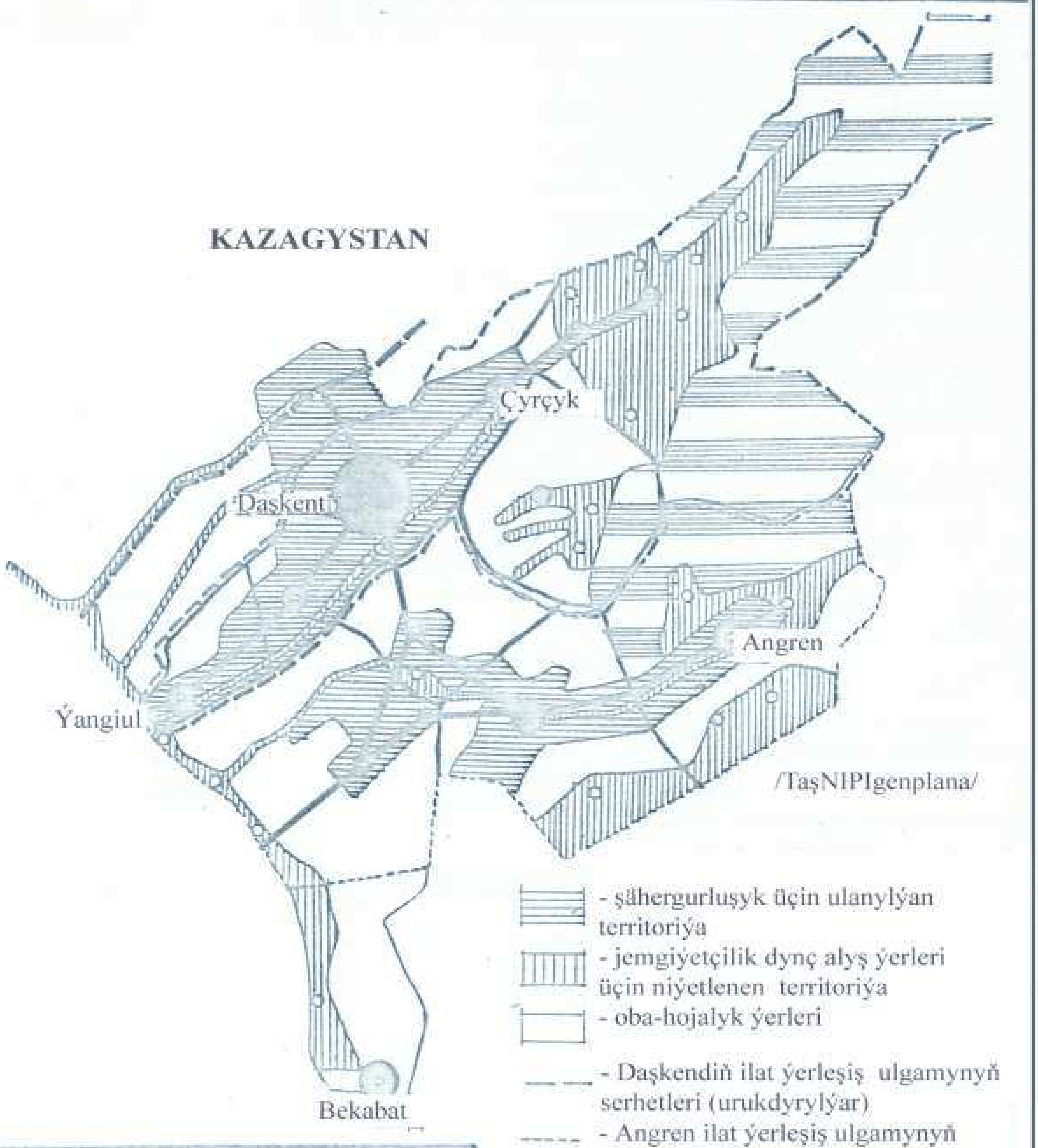

Tebigy karkas - Daşkent aglomerasiýasynyň we Daşkent oazisyniň ilatly ýerleriň ulgamynyň giňişlik ösüşinde meýilnamalaşdyrlyş kompozisi-ýasynyň esasy oklary bolup çyrçyk we angren derýalarynyň jülgeleri hyzmat etdi.

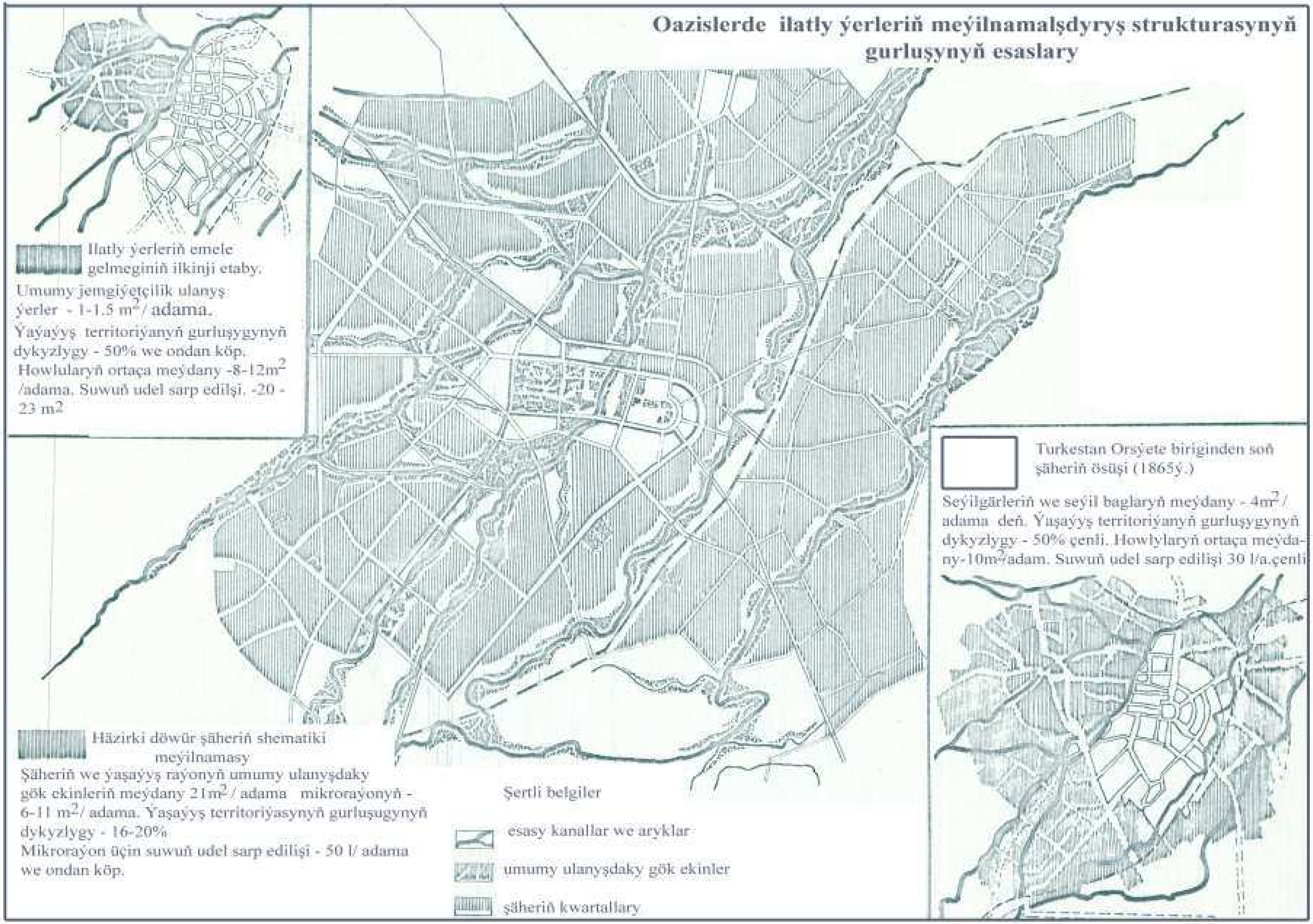
Oazislerde ilatly ýerleriň meýilnamalşdyryş strukturasynyň gurluşynyň esaslary
Ilatly ýerleriň emele gelmeginiň ilkinji etaby.
Umumy jemgiýetçilik ulanyş ýerler - 1-1.5 m2 / adama.
Ýaşaýyş territoriýanyň gurluşygynyň dykyzlygy - 50% we ondan köp.
Howlularyň ortaça meýdany -8-12m2 /adama. Suwuň udel sarp edilşi. -20 - 23 m2
Turkestan Orsýete biriginden soň şäheriň ösüşi (1865ý.)
Seýilgärleriň we seýil baglaryň meýdany - 4m2 / adama deň. Ýaşaýyş territoriýanyň gurluşygynyň dykyzlygy - 50% çenli. Howlylaryň ortaça meýdany-10m2/adam. Suwuň udel sarp edilişi 30 l/a.çenli
Häzirki döwür şäheriň shematiki meýilnamasy
Şäheriň we ýaşaýyş raýonyň umumy ulanyşdaky gök ekinleriň meýdany 21m2 / adama mikroraýonyň - 6-11 m2/ adama. Ýaşaýyş territoriýasynyň gurluşugynyň dykyzlygy - 16-20%
Mikroraýon üçin suwuň udel sarp edilişi - 50 l/ adama we ondan köp.
Şertli belgiler
esasy kanallar we aryklar
umumy ulanyşdaky gök ekinler
şäheriň kwartallary

Oturumly ýerleriň taslamanyň ekologiki esaslary

		FE	M	FR_k	FR_D	FR	FP		
			%					^0C	^0C
Gorkut sagat 13	Termez	944	93	303	103	406	70	25.9	30.2
	Taşkent	788	77	306	76	382	4	23.2	28.1
	Fergana	781	82	307	72	379	1	23.5	28.1
	Ürgenç	747	71	314	44	358	4	23.4	28.1
	Gyzyl-Orda	694	69	304	42	348	-15	22.1	26.8
	Frunze	629	56	294	42	336	-41	20.7	25.0
	Almata-Ata	553	54	299	23	322	-72	19.2	23.5
	Andižan	756	78	313	67	380	-13	23.1	28.0
	Buhara	831	77	308	62	370	41	25.4	30.2
	Samarkand	739	68	288	68	356	1	23.0	26.9
Gorkut sagat 01	Termez	-340	-33	0	-123	-123	-136		
	Taşkent	-480	-46	0	-142	-142	-198		
	Aşgabat	-187	-18	0	-67	-67	-106		
	Frunze	-475	-47	0	-144	-144	-195		
	Almata-Ata	-478	-47	0	-142	-142	-200		

Çägeli çöllük

Gorkut sagat 13	Tamdy	843	72	317	72	389	30	24.0	28.9
	Buza-Ubaý	817	73	310	58	368	35	24.1	29.0
	Ak – Baýtal	793	68	308	63	371	19	23.5	27.9
	Repetek	945	86	309	102	411	66	25.0	29.9
	Ak – Molla	886	70	310	85	395	47	24.6	28.9
	Şasenem	806	73	303	64	367	30	24.4	28.8
	Baýram-Aly	885	70	303	98	401	41	24.8	29.6
	Betpak-Dala	699	62	299	52	351	16	21.3	26.0
	Çuruk	700	62	302	29	331	4	22.2	26.5
Gorkut sagat 01	Tamdy	-363	-32	0	-128	-128	-145		
	Ak – Molla	-181	-17	0	-63	-63	-106		
	Repetek	-320	-29	0	-115	-115	-133		
	Betpak-Dala	-511	-47	0	-149	-149	-210		
	Baýram-Aly	-300	-27	0	-113	-113	-125		

Oazislerde

Tablisa 2

Orta Aziýanyň şäherlerini taslamak üçin hasabat görkezijileri

Landşaftyň klimatiki podraýonlary	Howanyň ortaça temperatura ^{0}C				Gündizine howanyň ortaça temperaturaly günleriň sany			Iň sowuk bäş güniň temperaturasy	Howanyň absolýut temperaturasy		Ýeriň doňmagynyň çuňlugy, sm.
Çägeli çöllük IV-A-I	Ýyllar	Türkmenbaşy	Gorkut	Gorkut 13 sagat	10	10-30	30				
	+8-den	-4	+24	Has ýokary	160	90	90	-13	-33	+46	80-100
Demirgazyk oazisler IV-A-2	+10 çenli	-10	+30	+37	190	120	120	-26	-38	+49	
	+10-dan	+10	+24	+26	140	90	45	-18	-30	+42	50-80
	+12 çenli	+12	+28	+32	160	120	60	-20	-32	+46	
Günorta oazisler IV-G-1	+12-den	-2	+24	+32	120	130	60	-13	-28	+40	50-80
	+15 çenli	-5	+28	+34	140	150	140	-18	-35	+45	
	+15-den	-2	+28	+34	100	110	Has ýokary	-10	-20	+43	30-50
IV-G-1	+18 çenli	+”	+34	+38	120	130	140	-13	-28	+50	
Daglar	Pes	Pes	Pes	Pes	200	125	Ýok	Pes	Pes	Ýokary	
Ш – Б	+8	-5		+26	240	165		-18	-18	+40	100-120

OTURUMLY ÝERLERIŇ BIOKLIMATY

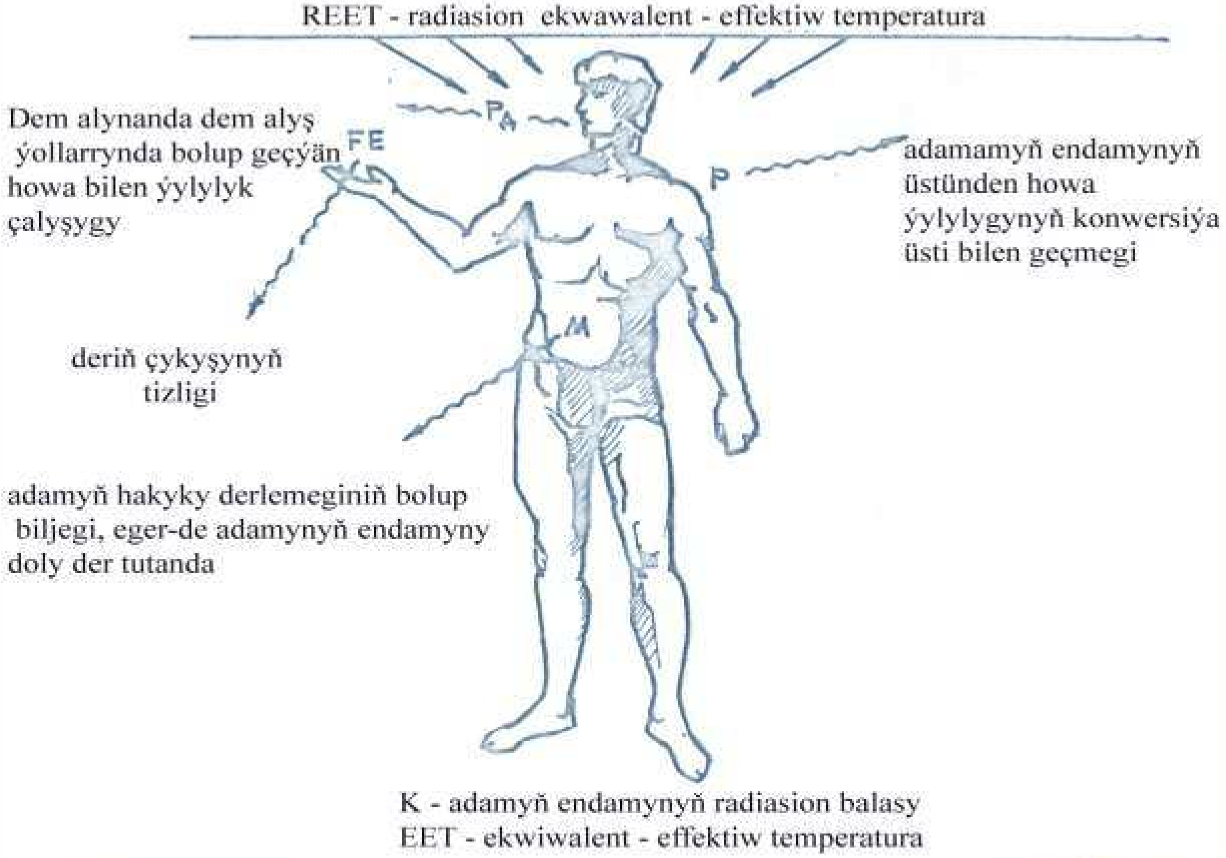

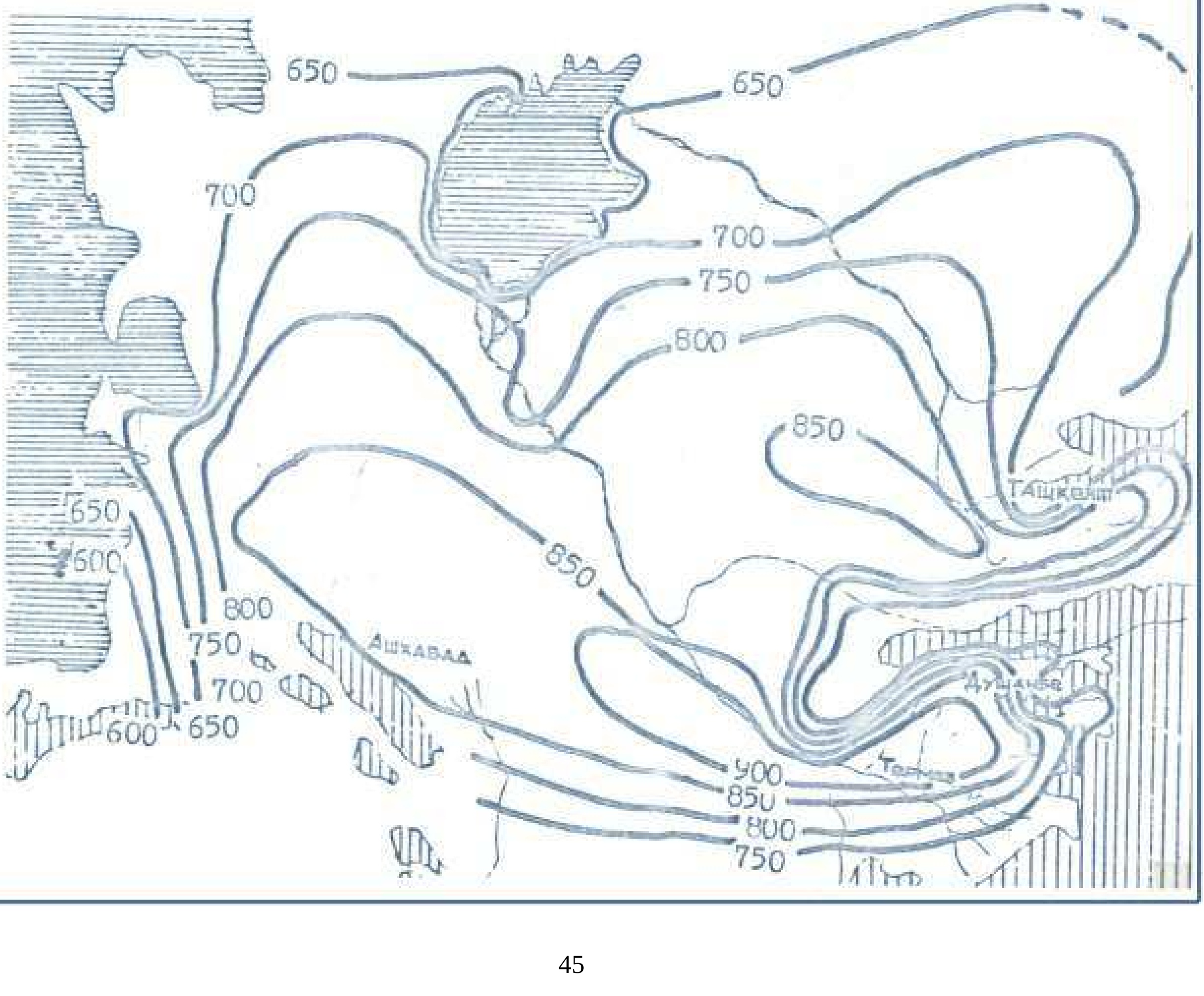

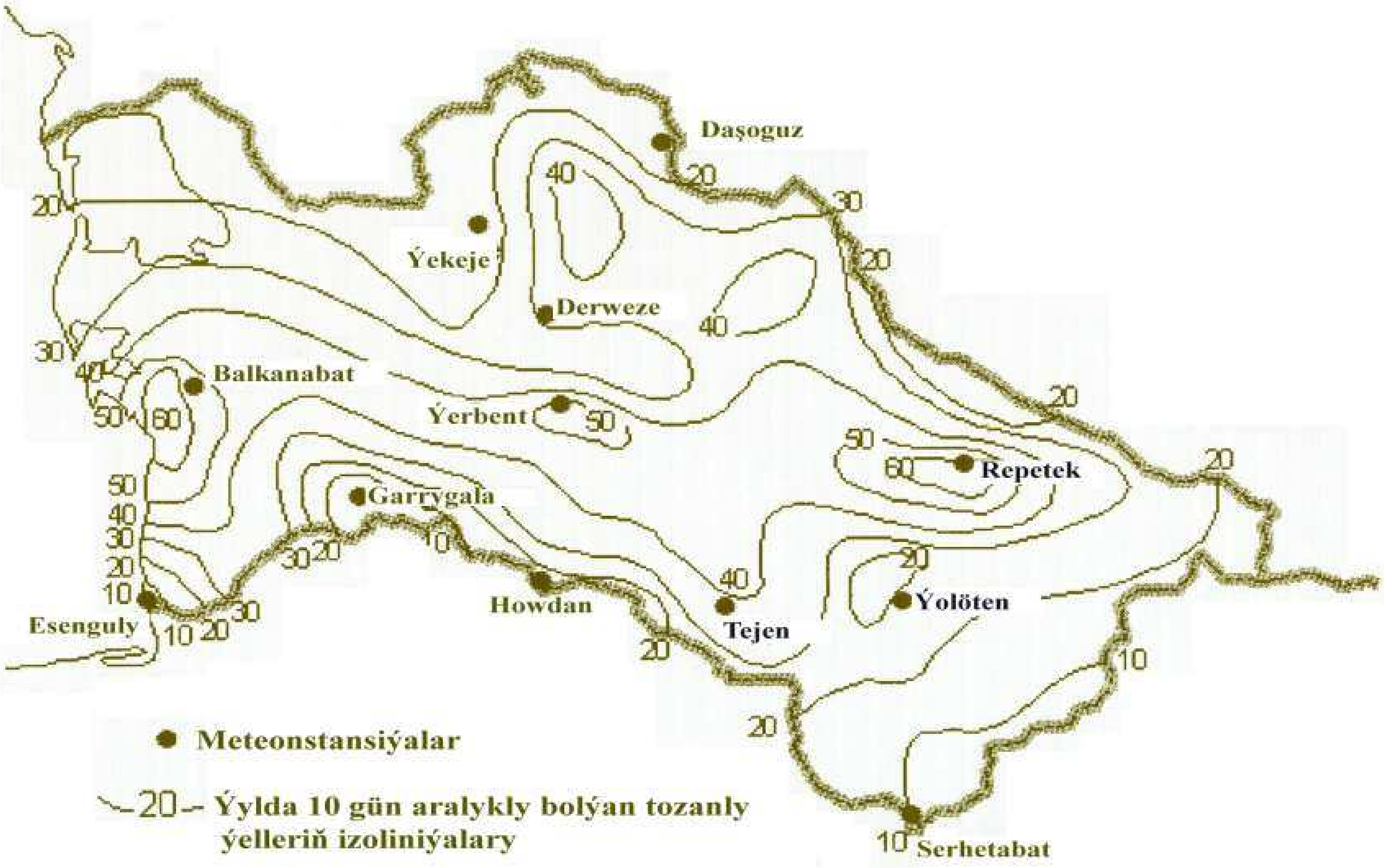

Türkmenistanda ýyl boýy orta hasap bilen ösýän tozanly ýeller

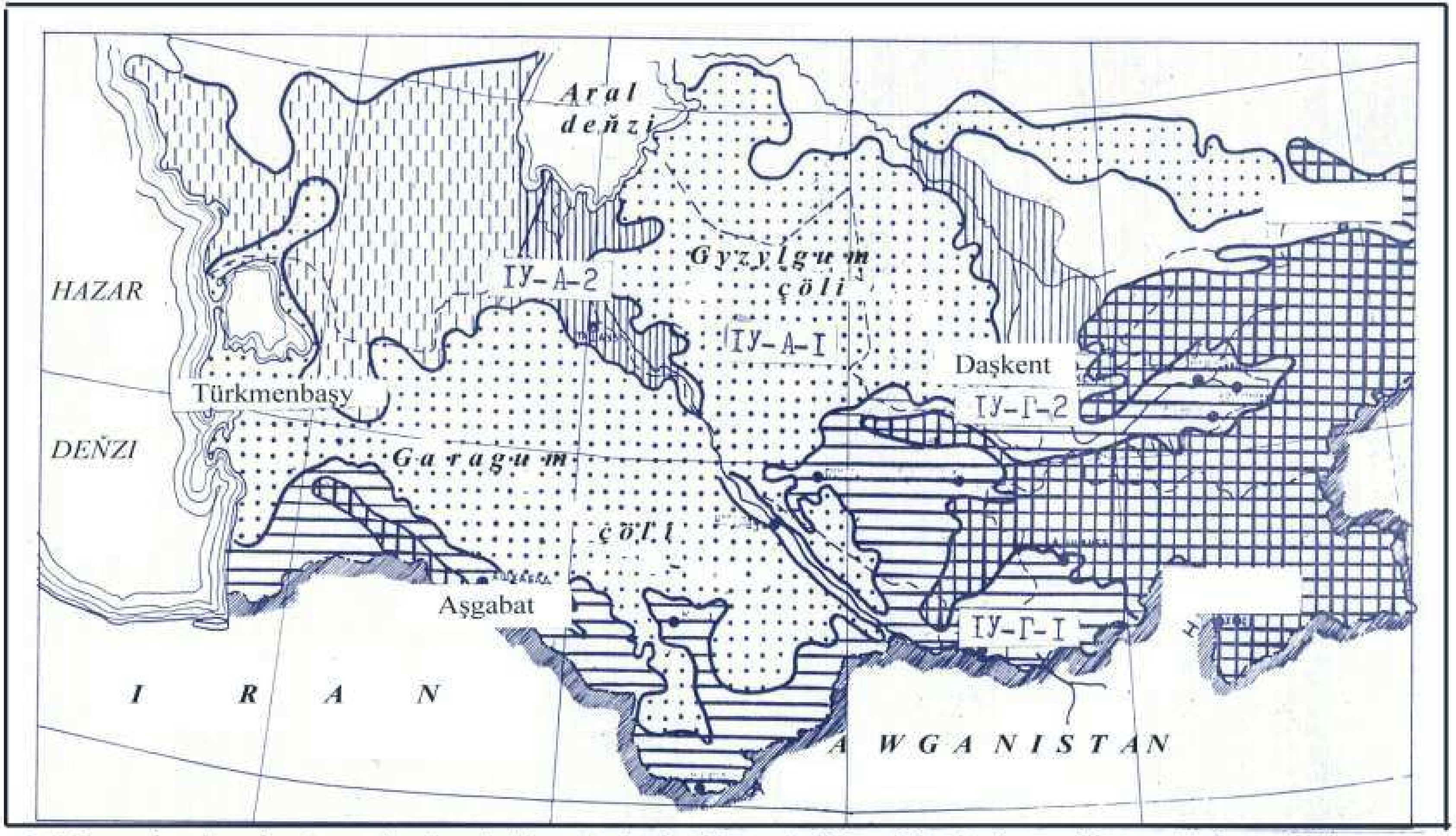

sur. 1 Şähergurluşyk maksatlary üçin Orta Aziýanyň landşaftlarynyň klimatiki raýonirowaniýasynyň shematiki kartasy
(klimatiki maglumatlary tabl. ser.)

gurak yssy klimatly günorta oazisler

maýyl klimatly demirgazyk oazisler

gurak klimatly gyzgyn cägeli çöllük

sowuk klimatly daglyk ýer

Türkmenistanda şäherleriň we obalaryň taslamasynyň ekologiki esaslary

1. Türkmenistanda şäher aglomerasiýasynyň döremegi we olary taslamasynda ekologiki meseleler.

2. Territorial taýdan şäherleriň ösüşi we ekologiki şertleri berjaý etmek

3. Şäherleri we şäherçeleriň strukturasyny gurnamada tebigy ýagdaýlaryň täsiri

1. Aşgabat. Meýilnamasynyň çyzgysy.

Oazislerin serhetlerinin we colluk ýerierde ýasaýyş nokatlaryn emele gelis formalary	24

--Mikrayonlarda gok meydanyn meydancasy -2.3m2/adam
--Dar gurlusyklar -20-25%
--Yasayys jaylaryn howlularyn ortaca meydancasy -8-10m2/ad.
--Mikrayonlarda suwyn harclygy -40l /adam.

Jemdyyet merkezleri we gerekli gok meydany bitewi bir ulgamy emele getiryar, yasayys nokatlaryn merkez boleginde yerlesen, yasayys kwartallary we senagat rayonlary colden gelyan hadysa yelden gorayarlar.

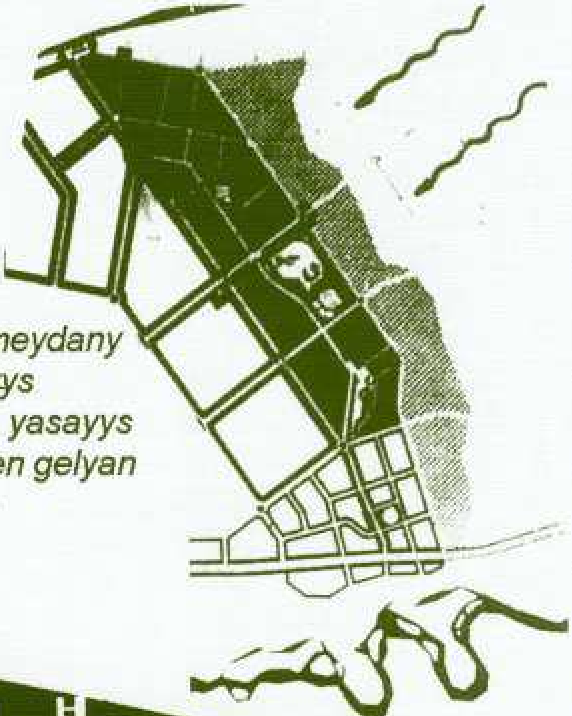

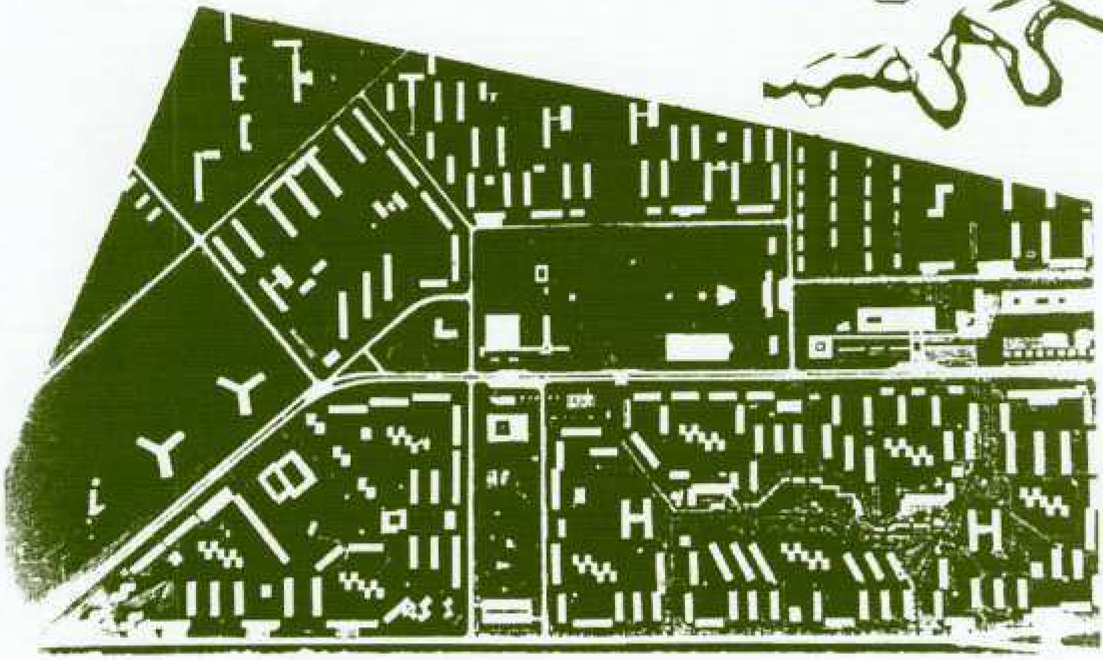

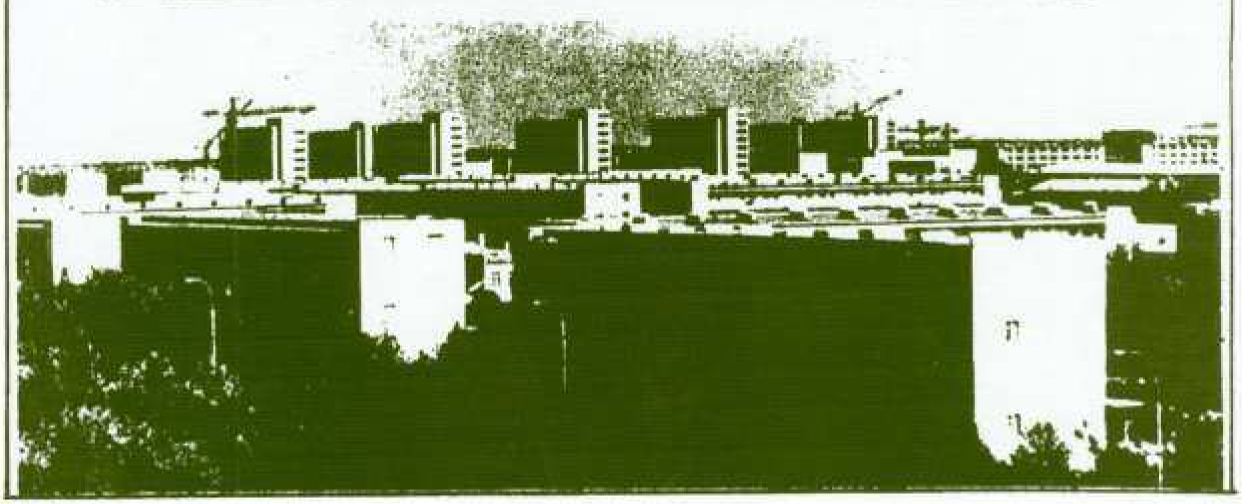

Çöllük ýerlerde ekologiki prinsipi laýykda ilatly nokatlaryň emele gelmegi 25

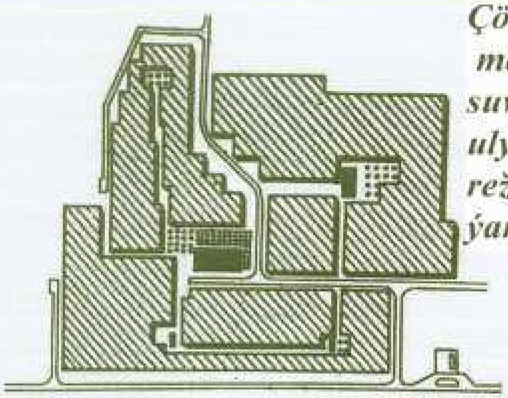

Çölde ýerleşen ilatly nokatlaryň gurşap alan meýdanlaryňçalaryndan, açyk çeşme suwlardan aýrylan we bir görnüşli peýzažly, uly giň çöldäki jaýlary we beýleki ýyly režimler ýaşaýyş jaýlary üçin ekologiki ýaman howa şertler, döredýär.

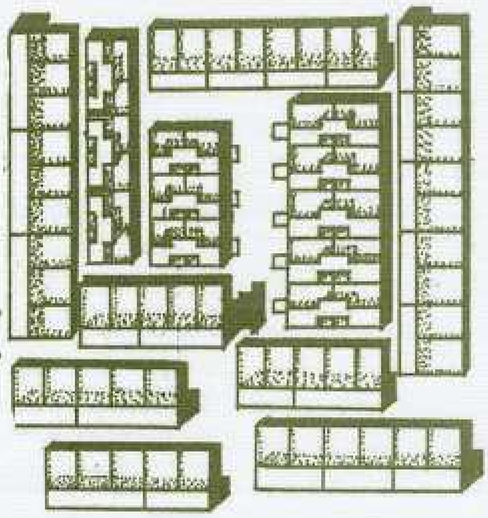

Prinsipler :

--Yapyk ulgamly planirowkalar.
--Umumy peydalanylyan gök ekinleri 2 - 3 m2/adam
--Suwaryş işleri suwyn harcy 10-12 l/adam
-- jaý yaşayyş gurluşygynyň ýeri – 60-80 %
--Gurluşykda ulanylayan maksimal teritoriyalar.
--Arhitektura usullary bilen çekilen teritoriyalary.

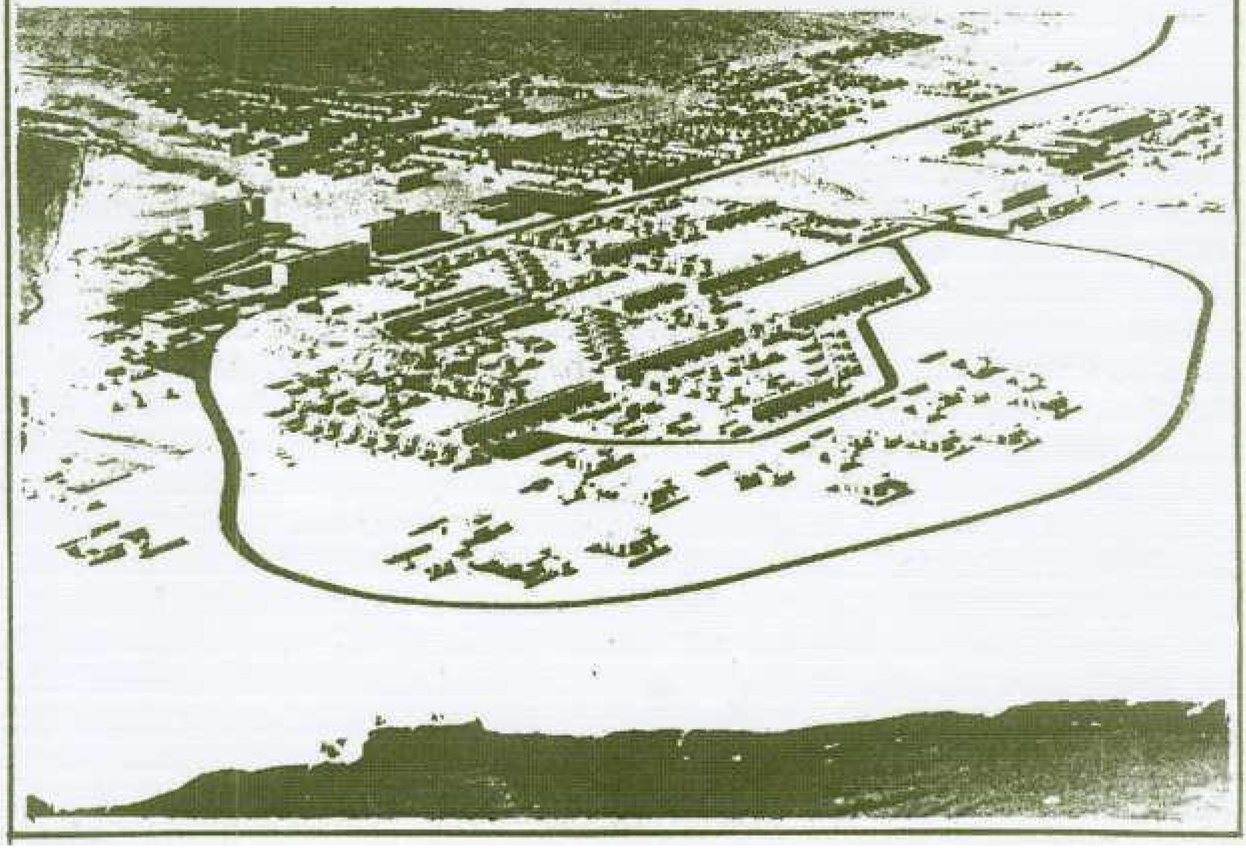

Dagetek oazislerindeilatly ýerleri gurnamagy esaslary

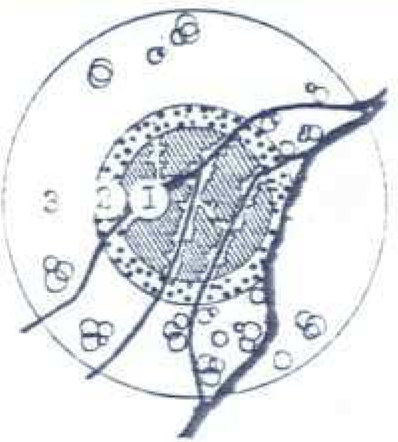

- esasy derýalar we kanallar
- gök ekinleriň gorag zolagy

1 - ilatly ýer
2 - gök ekinleriň gorag guşagy (3-5 km).
3 - oba - hojalyk guşagy

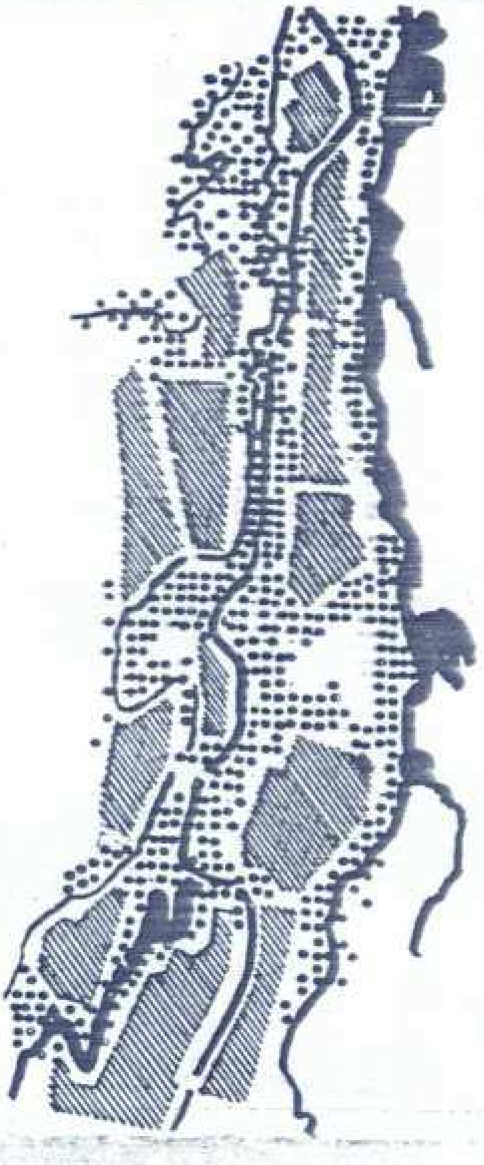

Jaý toplumynyň taslamasynyň ekologiki amallary

1. Jaý toplumyny gurnamada umumy ekologiki şertler.

2. Jaýlaryň we jaý toplymynyň gurma amallary.

3. Mysallar: Jaýlaryň we ýaşaýyş jaý toplumlarynyň ekologiki tekliplere garaşly planlaşdyryş shemalary

Mikroraýonyň giňişlik strukturasyny gurnamagyň esaslary

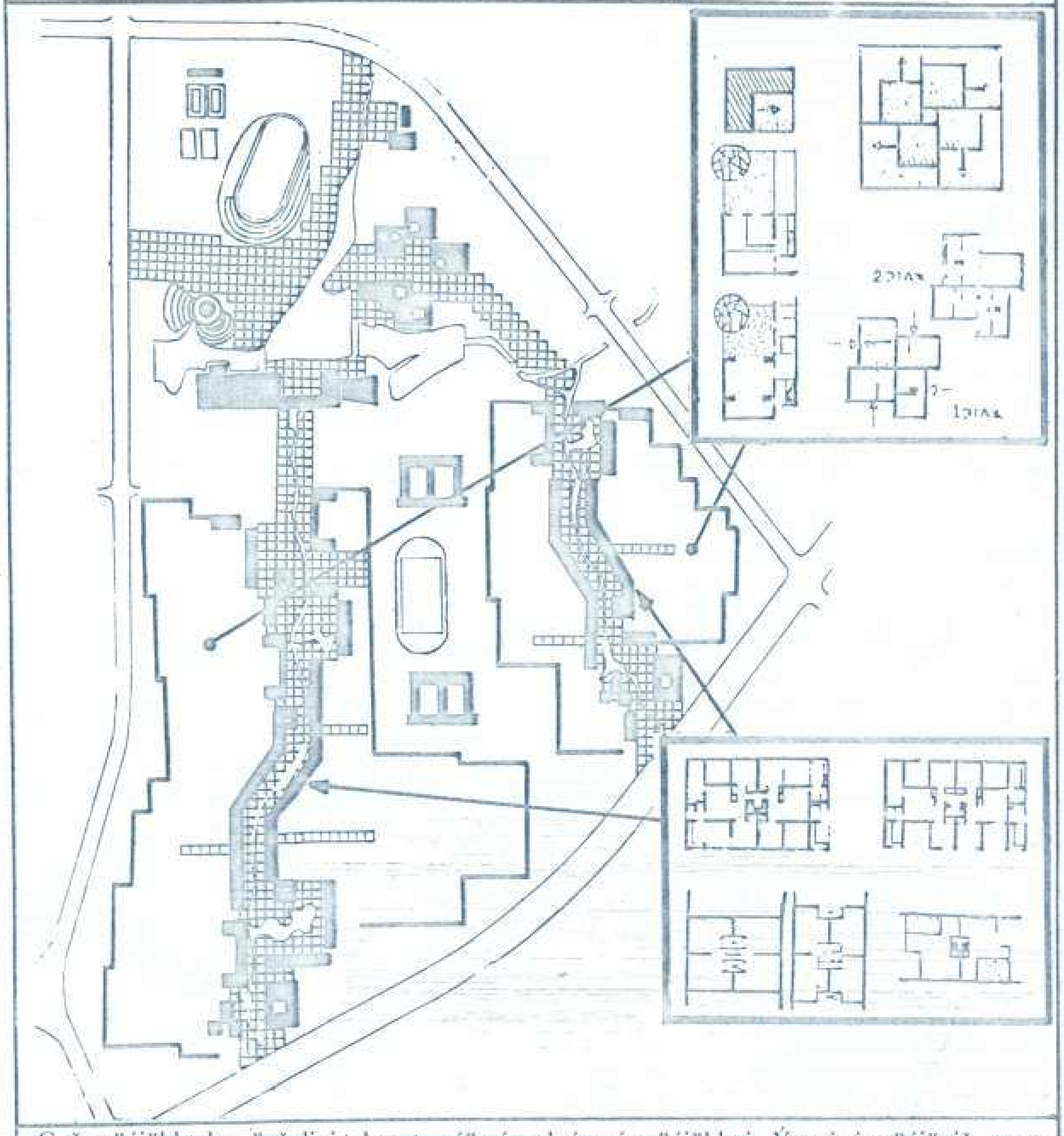

Goňşy öýjüklerden üzňeligi talap etmeýän ýapyk ýaşaýyş öýjükleri. Ýaşaýaýyş öýjügiň esasy bölegi - 40 - 60 m meýdany howly (ýa-da 10 - 16 m meýdany öýüň içindäki açyk jaýyň we ýaşaýyş howlusy.

Ýaşaýyş öýjügiň, ýaşaýyş howlusynyň gök ekin ekilen we açyk ýerlerinden giňişlik üznüksizligi.

Ýaşýyş meýdanyny ulanmaklykda ekologiýa.

ilatyň özleşdirme mümkinçiliklerine laýyklykda gök ekinleriň ölçegleri - 6 - 8 m / adam

açyk, ýarymaçyk (60-70%) we gök ekinli (30-40%) meýdanlarynyň halkyň gündizki we gijeki dynç almagy üçin ölçegleriniň kesgitlenilşi

ýaşaýyş meýdanynyň dykyzlygyny azyndan 28-30% köp gatly jaýlarda we 46-50% az gatly jaýlarda üpjün etmeklik.

suwuň ortaça sarp edilişi 20 - 30 l / adam

ÝAŞAÝYŞ JAÝLARYŇ ÝOKARLANDYRMAK USULLARY

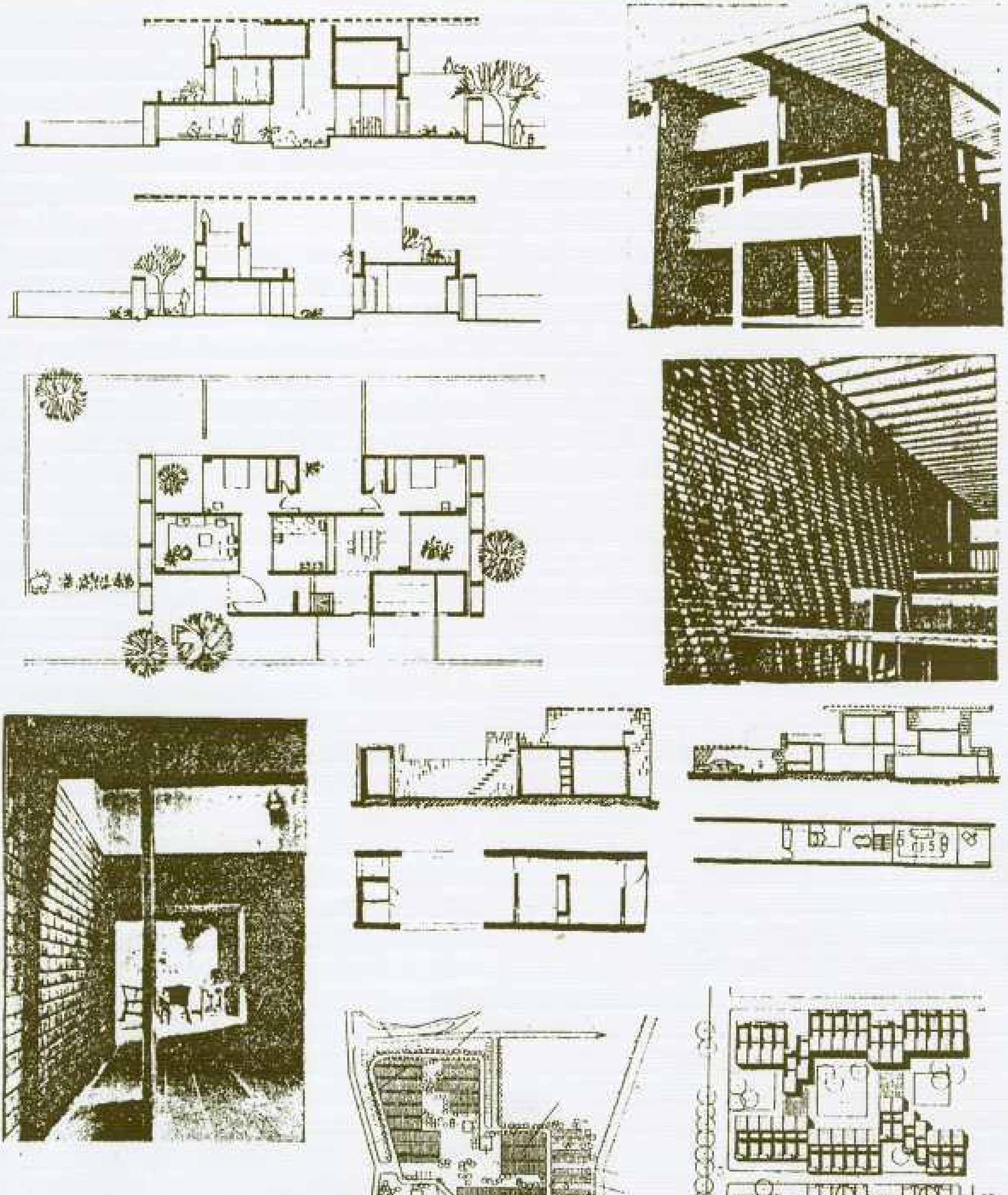

Bin. Ç.Korrea ýaşaýyş toplumlarynyň setir-setir jaý goýýulyşynyň konsepsiýasyny düzen. Esasy maksat-landşafty rejeleşdirmek “Wenturiniň effektini” ulanmak bilen.

ÝER ÝÜZÜNIŇ EKOLOGIKI-ÇEŞME HILLERINE GURLUŞYGYŇ BAGLYLYGY

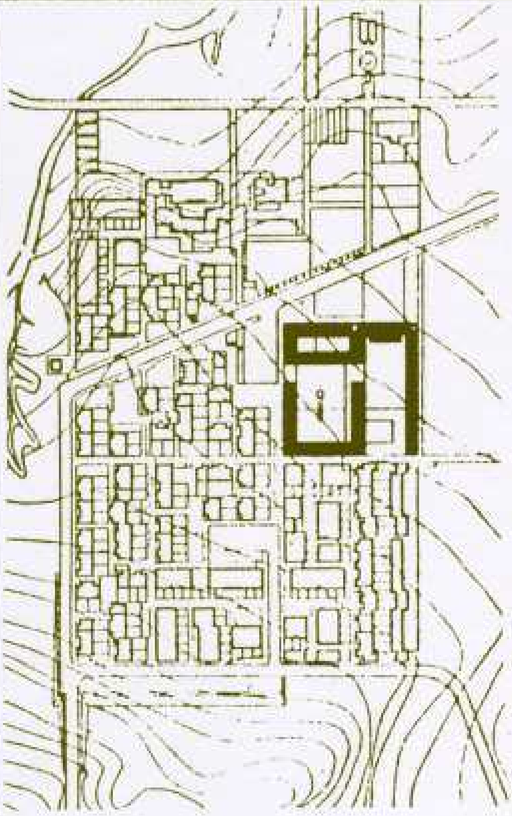

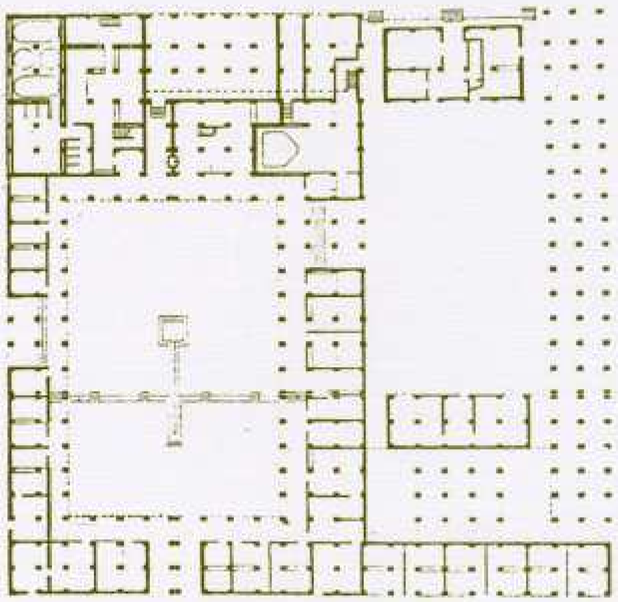

Timgad (Alžir) şäheriň mysalynda ýaşaýyş jaý toplumynyň göwrümi. Gurak klimatly ýerde gurluşyk mysaly. Ulag hem-de pyýada ýollary biri bir bilen aýratyn goýulýar.

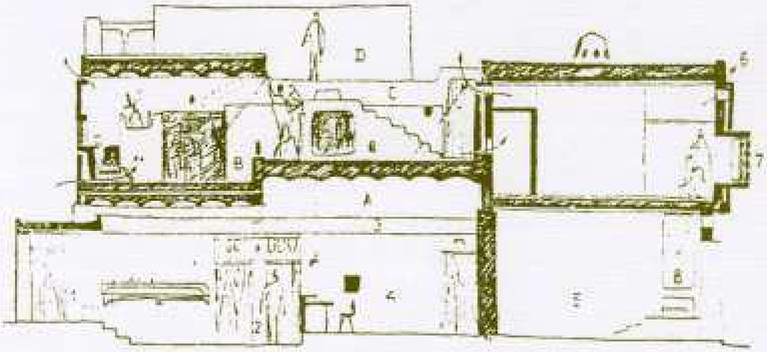

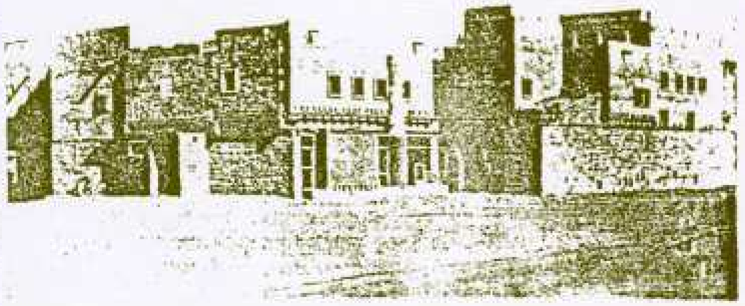

Bin. Andre Rewero ş. Gardaý (Alžir). Öýüň adaty ortaky howlynyň töwereginde ýerleşdirilmegi. Kesimde öýüň dürli derejelerdäki otaglary, ýapyk B howlysy we açyk C howlysy görkezilen.

Ýasaýyş jaýlaryn sazlaşygy we ýaşaýyş teritoriýanyň insolýasyýasy

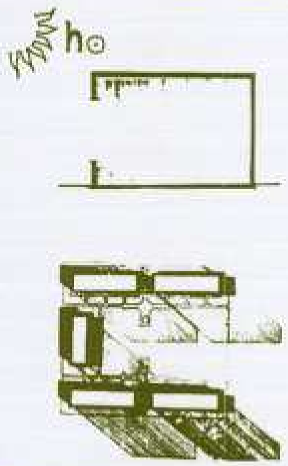

Otaglaryn insoliyasiya-synyň hasap işlẽi üçin bitaraplyk aýy alynýar.

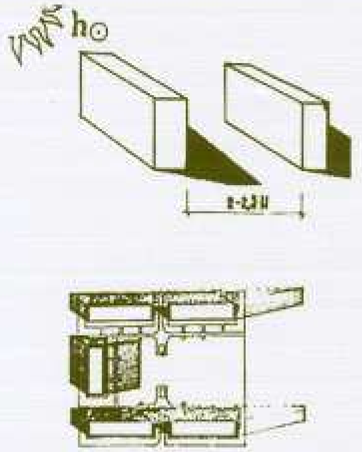

Kritiki wagtlary ucin yasayys teretoriyalaryn insoliyasynyn hasap isi ucin ruhnama--nowruz aylary ulanylyar.

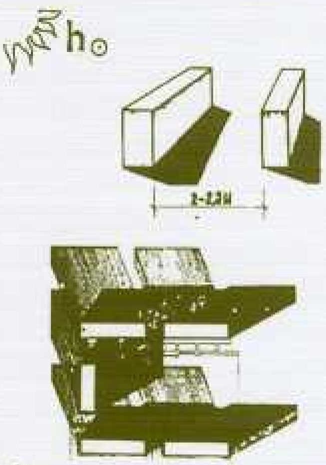

In gyzgynlygy hasap-lamak ucin oguz ayy ulanylyar.

Orta Aziyada yasayys jay gurlusyklaryn nokatlarynda kop gatly yasayys jaylaryn arasynda minimal geciriji razrywlary hokman duzmeli, in azyndan:
-iki gatly- bas gornuslerini demirgazyk-gunorta we gundogar-gunbatara seretmeli
-iki bolekleyin gatlar- bas gornusleri gunorta-gundogar we demirgazyk--gunbatara bakmaly.

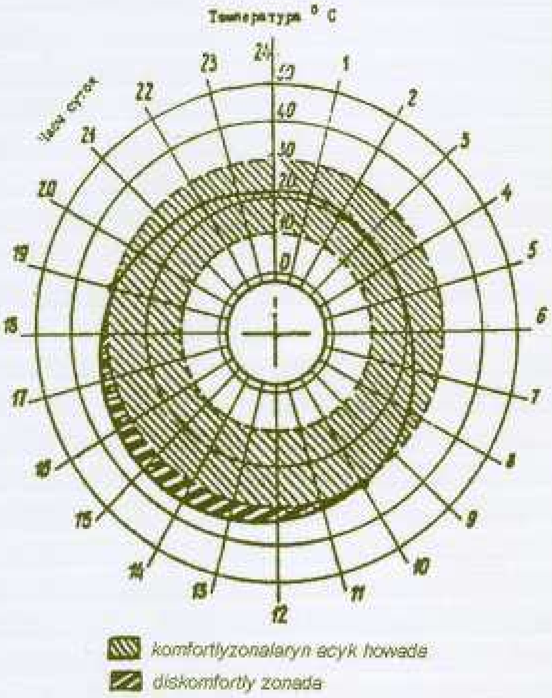

Yerlesen jaylaryn sazlysygy we jaylar we yasayys jaylaryn teretoriyalary (yasaýys jayyn ekspluatasionyy rezim) gundaki dasky howanyn temperaturasyba bagly bolyar.
Ona baglykda adamyn acyk howa cykmagy (dowamlayyn,gysga wagtla-yyn gursalan wagtlayyn),tipologiyanyn acyk ginisligin funksionaly gullyk edyar (acyk, yarymacyk, yapyk).
Emele gelen ginisiklerin taslama gurlusyk prinsiplerinde landsaftlaryn komponent baglansygy we arhitekturno-tehniki duzimleri gurulyar.

Arid zolaklar şertlerinde ekologiki yaşayyş jaylaryň gornúşleri

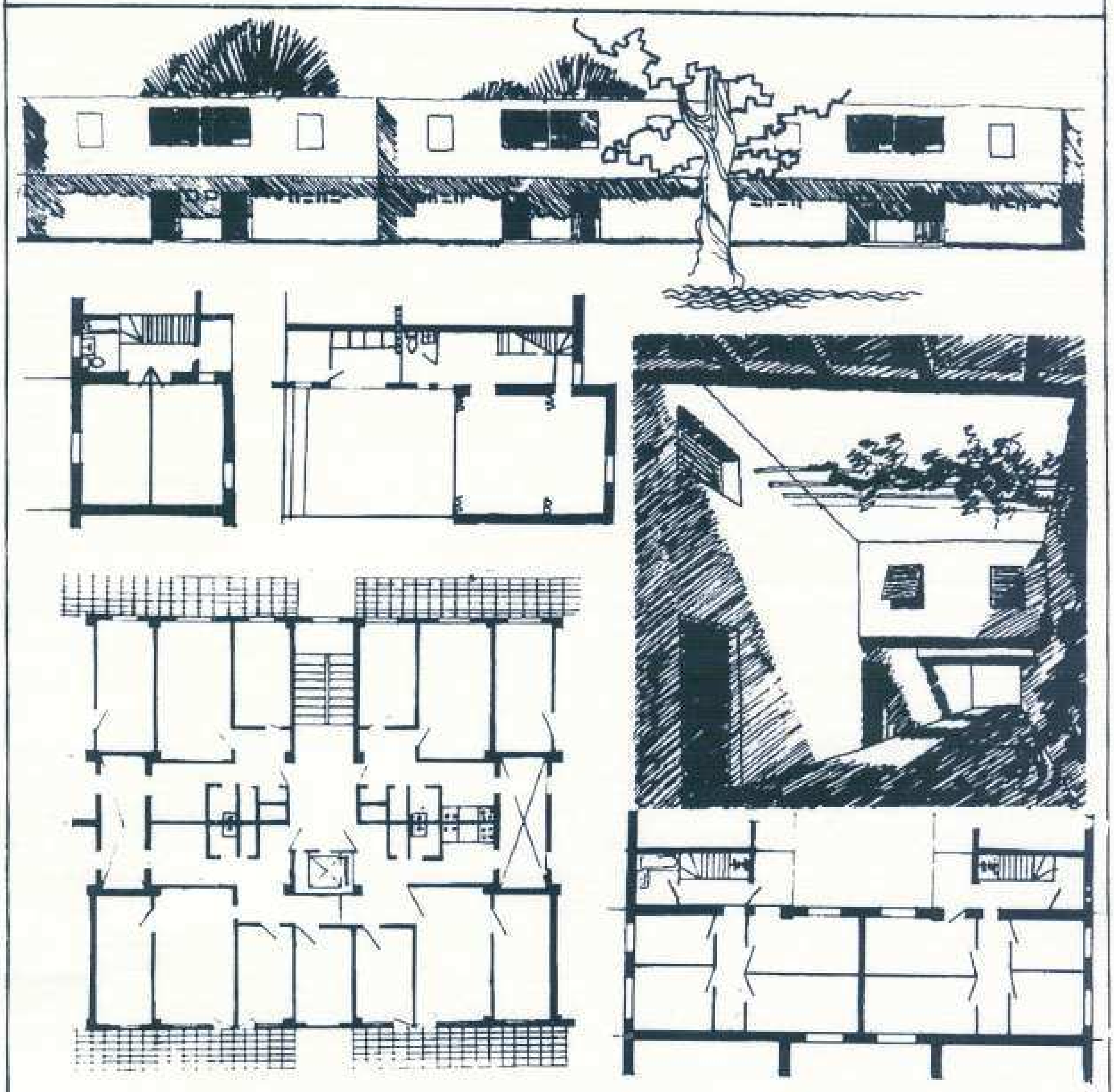

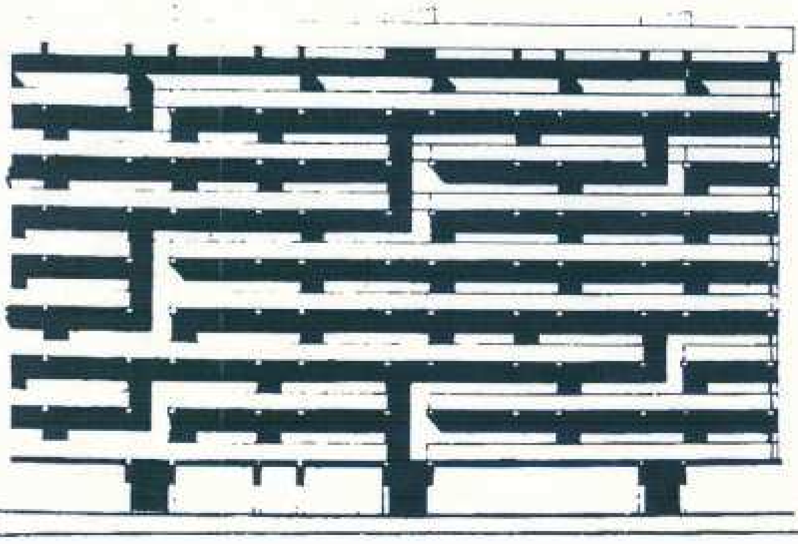

Ekologiki yasayys jaylaryn gornuslerine seretyarler:
Jaylaryn gurlusyk tere-toriyalaryny goterimi goterilyar
Oresyanyn suwlary harclary gysgalyar
Maksimal karanky teretoriyalar.
Yasayys jaylar we gurlu-syk jaylarynda oz yellendirilmegi.

ÝAŞAÝYŞ GURLUŞYGYNYŇ MIKROKLIMATYNY ÝOKARLANDYRMAK USULLARY

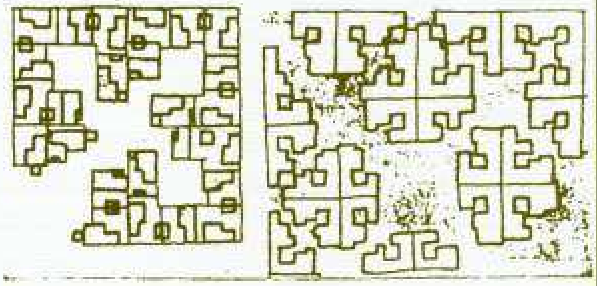

Hindistan. Ç. Korrea. Täze Bombeýde Belapur kompleksi, 1985ý.Ýaşaýyş toplumyň hem-de kwartalyň shemasy, ýaşaýyş toplumyň suraty

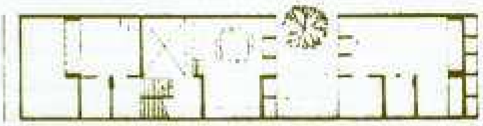

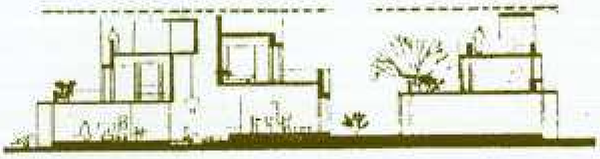

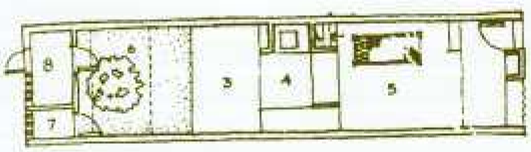

Ýaşaýyş jaýyň içinde günüň her aýry sagatlarynda ýaşaýan adamlaryň aýry-aýry ýerlerde geçýär.

Hindistan. Ç. Korrea. Ahmetabatda arzan ýaşaýyş jaýlaryň toplumy, 1962ý. Jaýyň kesimi we meýilnamasy.
1- Okama ýeri; 2- Ata-eneleriň ýatylýan otagy; 3-Çagalaryň nahar iýýän we ýatýan ýeri; 4-Nahar taýýarlanýan ýeri; 5-Ýaşaýyş otagy; 6-Patno; 7- Hajathana; 8-Hammam.

ÝAŞAÝYŞ JAÝYŇ INERSIÝALYLYGYNY ÝOKARLANDYRMAGYŇ USULLARY

Daşkent şäherinde tejribe üçin gurulan 16 gatly 120 öýli ýaşýyş jaýy

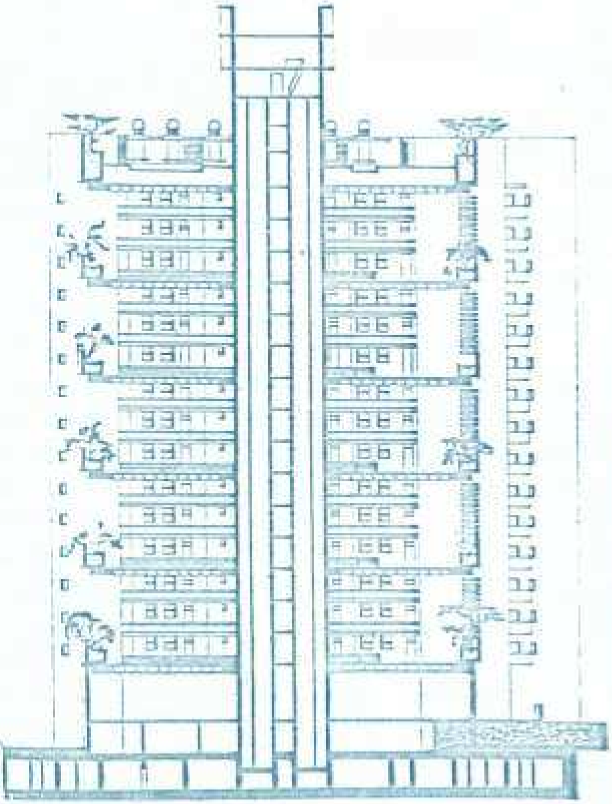

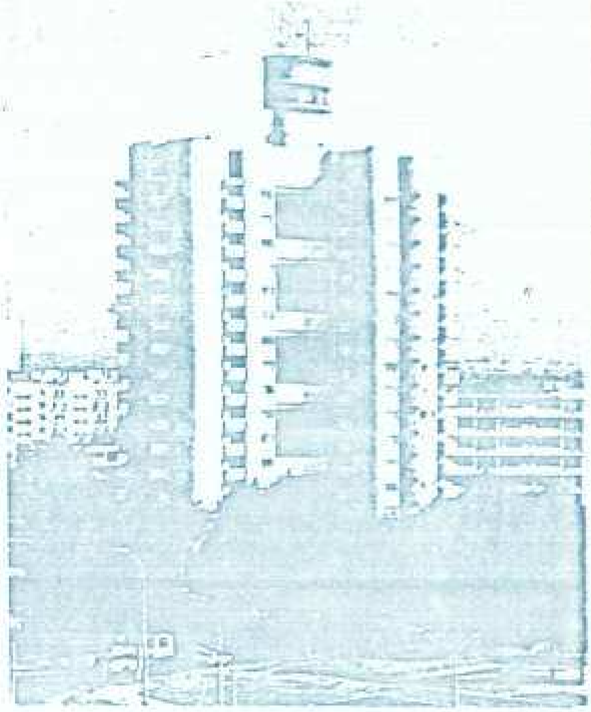

Öýüň strukturasyna tomusky otaglaryň ýaşaýyş jaýynyň göwrümine her gatlaýyn reaksiýa meýdançalarynyň görkezilmegi, binanyň öz özüni ýelejiredýän öýjükli ýeketäk struktura öwürmek jaýyň içinde durnukly mikroklimaty döredýär.

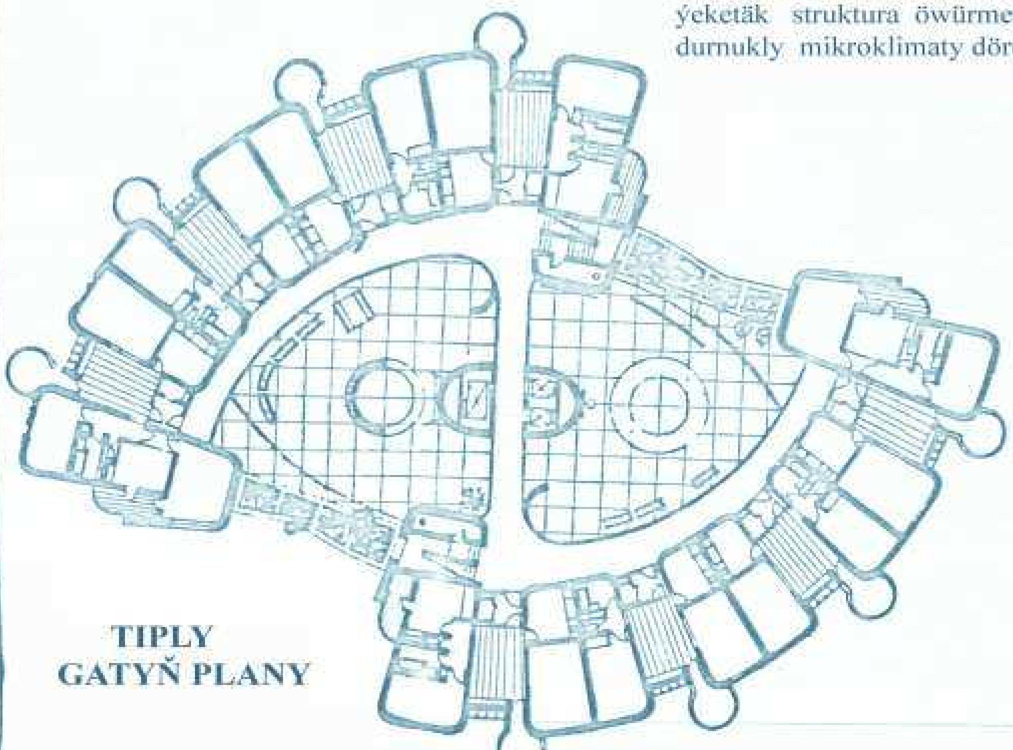

TIPLY GATYŇ PLANY

Adamyň açyk howada bolmagy we ýaşaýaýyş jaýyny ulanmagyň režimi

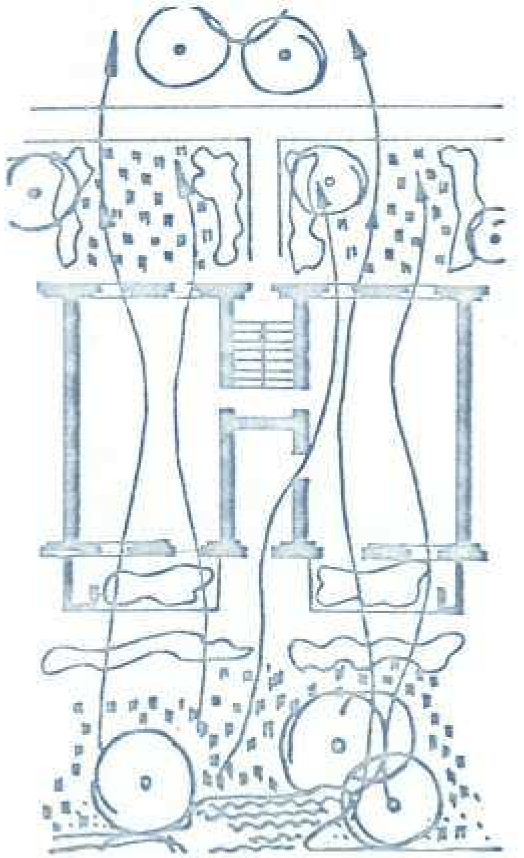

Oazislerde ýaşaýyş jaýlaryny gurnamagyň esaslary

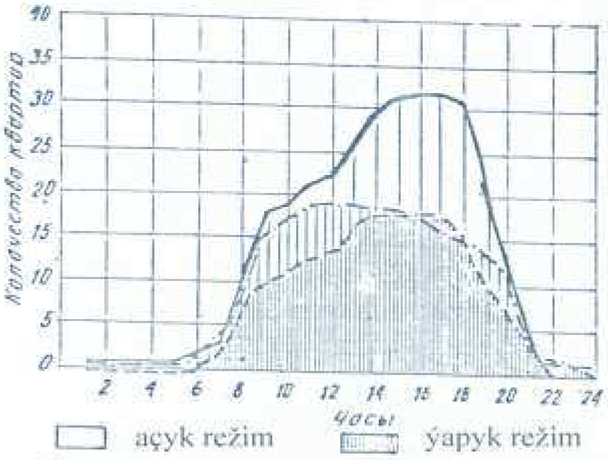

Öýüň gije - gündiz ulanyşynyň režimi

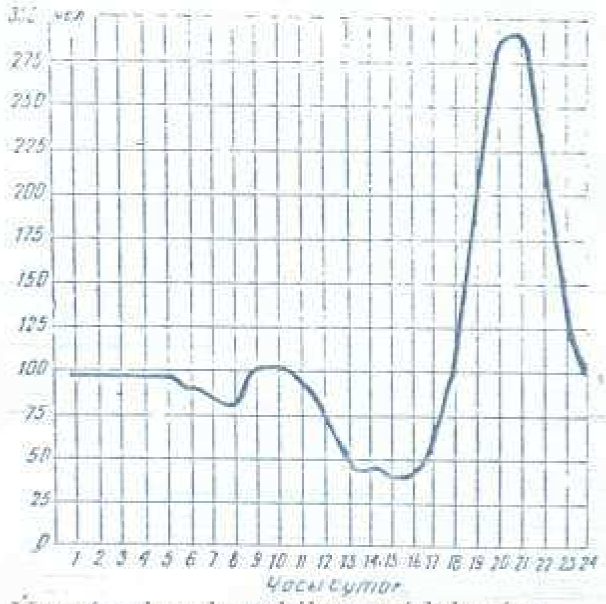

Ýaşaýyş howlusy bilen peýdalanýan ilatyň möçberi

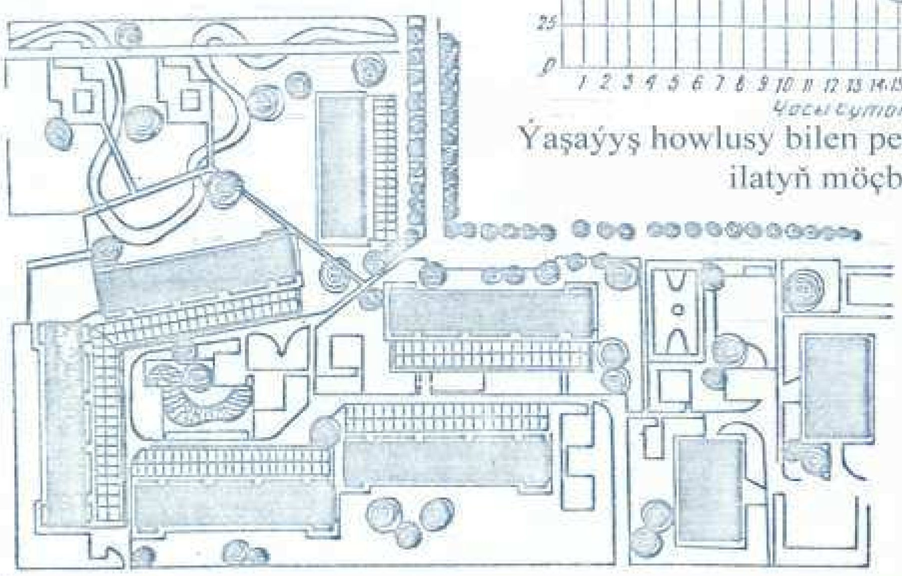

Ýaşaýyş jaýyň düzüminiň esasy bölegi açyk howadaky ýaşaýyş howlusy.

Ýaşaýyş gurluşygynyň adaty görnüşleri

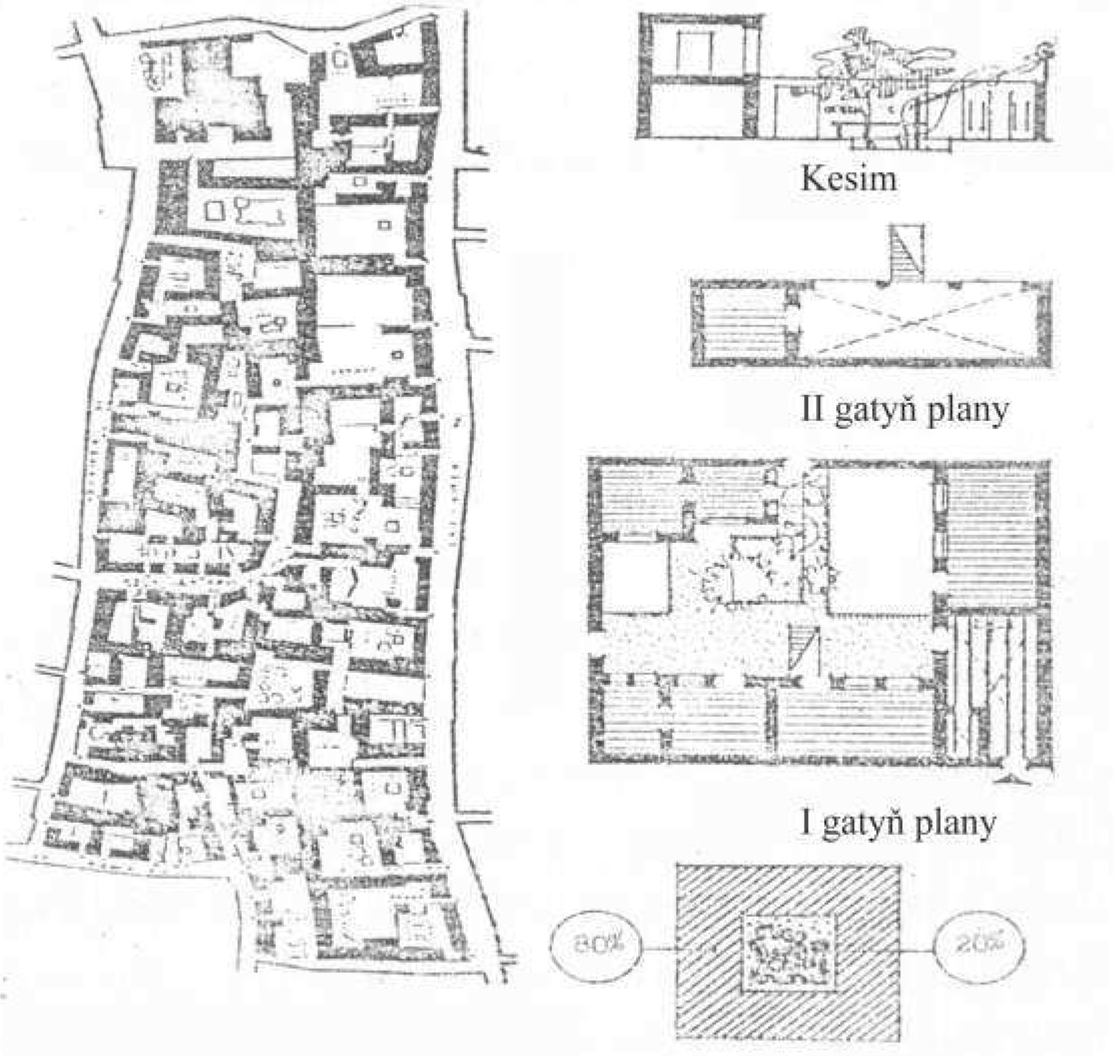

Adaty jaýlarda landşaft komponentler onuň giňişlik strukturasyna girýär.

JAÝYŇ STRUKTURASYNDA LANDŞAFT KOMPONENTI

50 - gyşky jaýlar
24 - 30% - ýarymaçyk we açyk jaýlar
16 - 20 - Howly gök ekili bölegi

Territorial taslamanyň ekologiki esaslary

Territorial planlaşdyrylmada meýilnama gurnamasynyň tejribesi

1-suwarylýan ýerler , 2-düme ýerler , 3-dynç alyş we goragly ýerler , 4-şäherler we posýoloklar , demir ýollar: 5-häzirki zaman , 6-gelejekde , gara ýollar: 7-häzirki zaman , 8-gelejekde

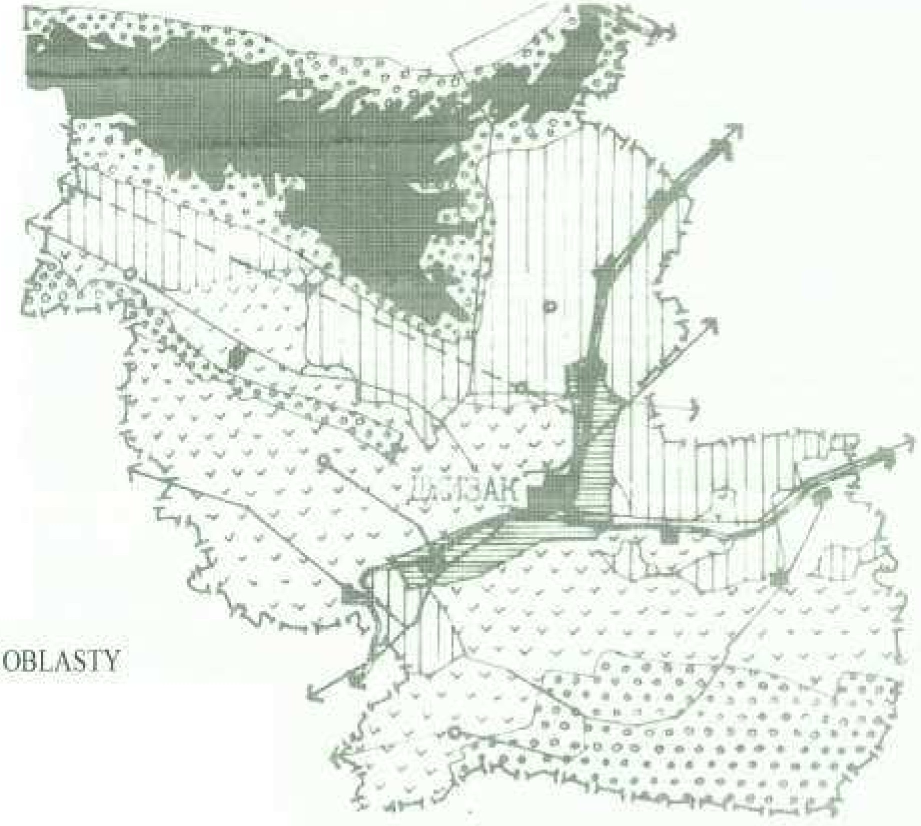

ÖZBEKISTAN. JYZAK OBLASTY

Territorial planlaşdyrylmada meýilnama gurnamasynyň tejribesi

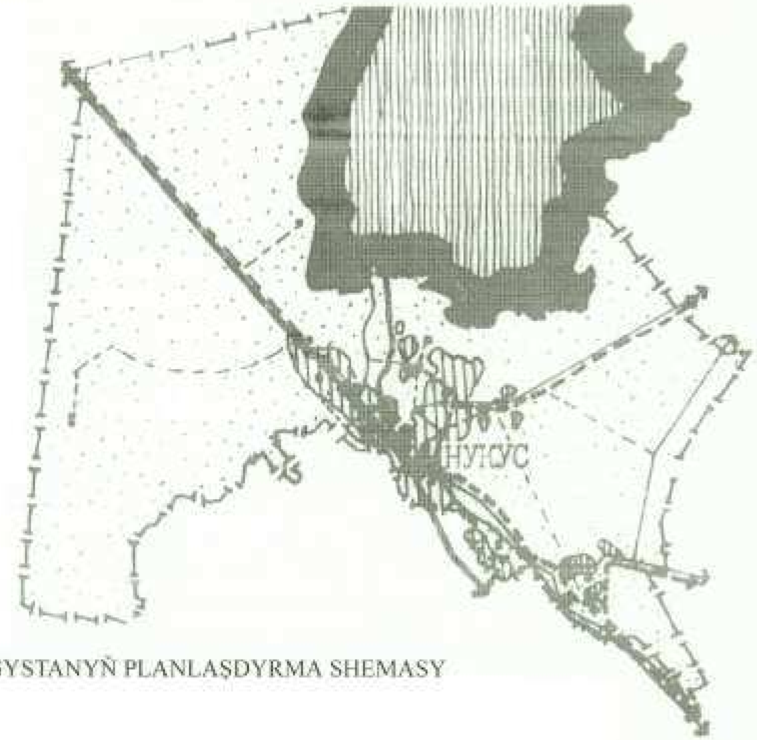

GARAGALPAGYSTANYŇ PLANLAŞDYRMA SHEMASY

DAŞKENDIŇ PLANLAŞDYRMA SHEMASY

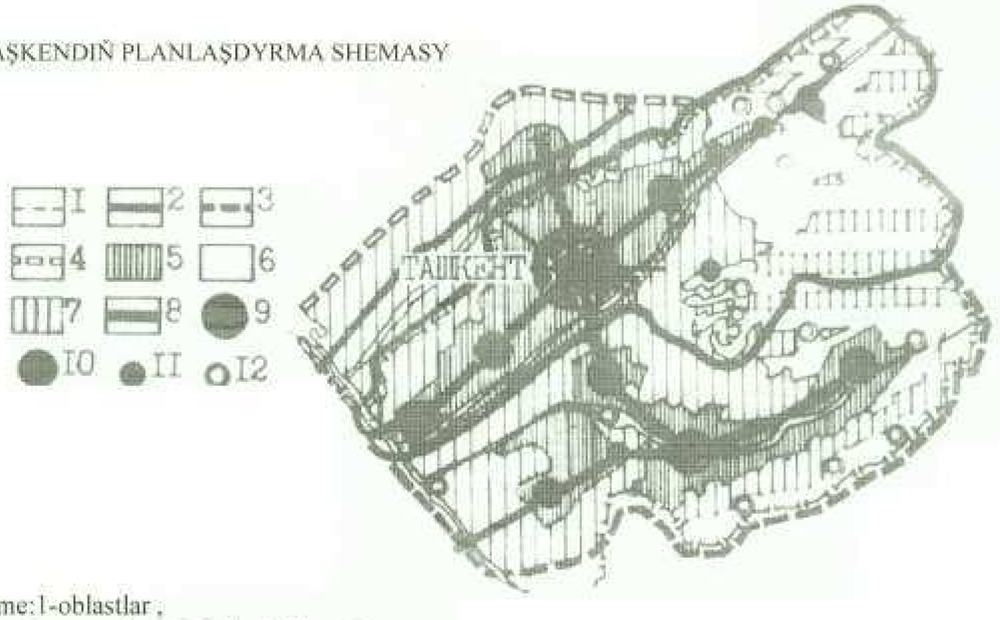

Çäklendirme:1-oblastlar ,
2-Daşkent aglomerasiýanyň çäklendirilmesi ,
3-Almalykda ilaty ýerleşdirme ,4-Daşkendiň ilaty ýerleşdirme ulgamy , zolaklar:5-şähergurluşykda ulanylýan ýerler , 6-umumy dynç alyş ýerler , 7-oba hojalyk ýerleri , 8-esasy plalaşdyryşoslary , 9-gurama merkezi ,10-so sial-medeni merkez , 11-medeni-hyzmat merkezleri , 12-dynç alyş merkezi

Territorial planlaşdyrylmada meýilnama gurnamasynyň tejribesi

ÖZBEKISTAN. SYRDERÝA OBLASTY

Zolaklar: 1-senagat meýdanlary ,2-oba hojalyk ýerleri , 3-düme alyş ýerler , 4-dynç alyş ýerler , 5- şäherler , 6-köller we howdanlar , 7-demir ýollar , 8-gara yollar

TÜRKMENISTAN.DAŞOGUZ WELAÝATY

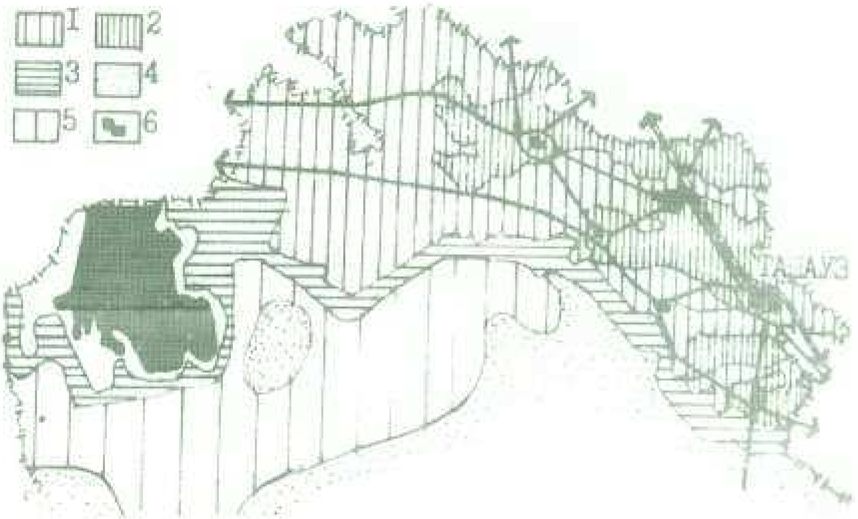

1-tygşytly ulanylyan ýerler , 2-dynç alyş we syýahat ýerleri , 3-goralyan we dikeldilmeli landşaftlar , 4-süri medanlary, 5-gelejekde ulanylmaly meydanlar , 6-şäherler

Gurak ýerlerde tebigy karkaslaryň döremegiň aýratynlyklary

ILATY ÝERLEŞDIRMEDE REGIONAL SHEMA

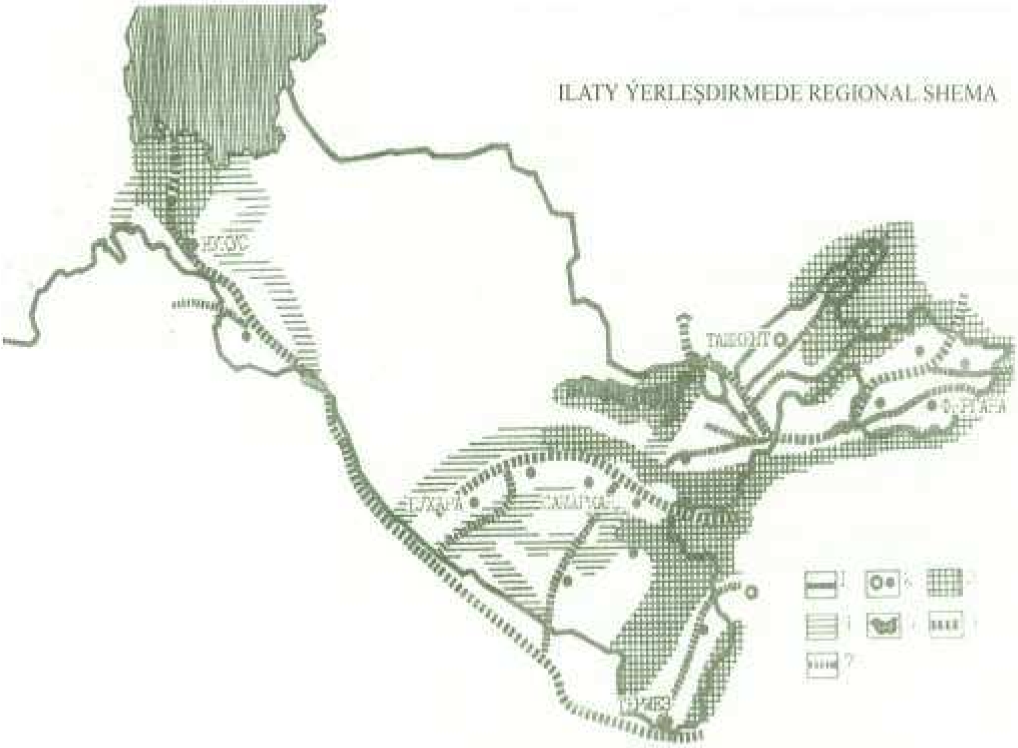

ILATY ÝERLEŞDIRMEDE SUBREGIONAL SHEMA

ILATLY ÝERLERIŇ TOPLUM SHEMASY

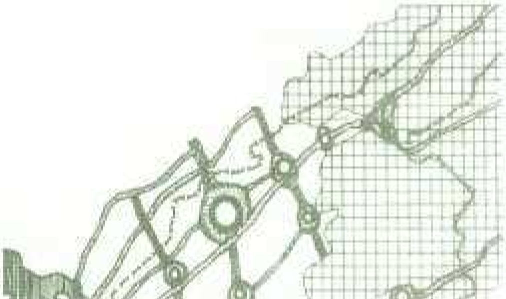

1-ilaty ýerleşdirme sistemasynyň çäklendirmesi , 2-şäherler , 3- ekologiki amatly zolak , 4-aralyk zolak , 5-köller we suwhowdanlary , 6-uly deryalar , 7-uly derya giryän akymlar we esasy kanallar.

Edebiýat

4. Esenow A. Градостроительство в аридной зоне. / Gurak ýurtlarda şähergurluşyk. Aşg. 1991.
5. Чистякова С.Б. Охрана окружающей среды. М.: 1992.
6. Владимиров В.В. Расселение и окружающая среда. М.: 1982.
7. Владимиров В.В. Расселение и Экология. М.: 1996.

Mazmuny

Bölüm I -1-2 sah.
Giriş -3-4 sah.
Türkmenistanyň ilaty. -4-5 sah.

Türkmenistanyň şäher ilaty we olaryň binagärlik meseleleri. -5-13 sah.
Oba ilaty we oba ilatly nokatlar -14-15 sah.
Maşgala we ýaşaýyş jaýlaryň strukturasy hem – de öý görnüşleri -15-18 sah.
Türkmenistanyň zähmet resurslary we olary peýdalanylyşy -18-20 sah.
Sosial demokratiki aýratynlyklary we olaryň binagärlik giňişligi gurama täsiri. -20-21 sah.
Binagärlik – sosialogiki ylmy – barlag işleri -21-22 sah.

Edebiýat -23 sah.

Bölüm II -24 sah.
Giriş -25 sah.
Şähergurluşykda ekologiki ugruň esaslary -25-29 sah.
Şäheriň ekologiýasy: Prinsipleri we normalary -30-35 sah.
Şäher taslamasynyň ylmy – usuly esaslary -36-40 sah.
Oturumly ýerleriň taslamanyň ekologiki esaslary -41-46 sah.
Türkmenistanda şäherleriň we obalaryň taslamasynyň ekologiki esaslary -47-51 sah.
Jaý toplumynyň taslamasynyň ekologiki amallary -52-61 sah.
Territorial taslamanyň ekologiki esaslary -62-66 sah.

Edebiýat -67 sah.